मीमांसान्यायसंग्रहः न्यायरत्नेवा

अ

मीमांसा प्रकरण

मीमांसान्यायसंग्रहः

श्रीमहागणपतये नमः। हिमाचलसुतानाथेन स्तुतं यत्तथा लिङ्कां सर्वेहां सङ्कुचेन
वा। लिख्यते न्यायसंग्रहः ।१ ते विस्तृताः स्वशास्त्रे प्रभुतं नैवावबोधन क्षमाः। संक्षिप्य
संगृहीताश्च शास्त्रकारैस्ततस्ततः ।२ न्यायरत्नाग्निचर्मायं ग्रन्थः सर्वहितावहः ।३ उद्धृतः
स्वोपकाराय सागरादिव यत्नतः ।३ जगति वृत्यतरोर्जातितं फलं त्वलितपुष्पवंल
जिताभृतं। सकलजन्तूनां विशेषपरमं हितं बुधजनाः कलयंतु पुनः पुनः ।४ कल्पतरोः
फलं दिव्यं गुणाढ्यं बुधदुर्लभं। चिंतामणिप्रसादेन मया प्राप्तं स्वजीवदं ।५ पौर्वा
पर्यदृति। षष्ठ्यास्थितं। ज्योतिष्टोमे मन्त्रोपसंबन्धयं यद्ब्राह्मणातो। नियतिनं कु
चैलांविच्छेदनीमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते। यद्युद्गाताऽपच्छिंद्यात् अदक्षिणेन यजे १
त। यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वदक्षिणेनेति तत्रोद्गातृप्रतिहर्त्रोः क्रमेण विच्छेदे विकल्प
प्रायश्चित्तयोः समुच्चयासंभवात् किं पूर्वप्रायश्चित्तं पर। मिति विसंशये असंजात

विरोधित्वात् पूर्वमिति पूर्वपरकृदन्तः। पौर्वापर्ये सति निमित्तयोः पूर्वस्य नैमित्ति
कस्य दीर्घत्वं उत्तरस्य निरपेक्षस्य तदा च कृतयोरिति चात् पूर्वोदयकालेनोत्तरस्या
प्राप्तत्वेन पूर्वेणाबाध्यत्वाद्योगात् उक्तं हि पूर्वं परमजातत्वादनपबाधितेनैव जा
यते। परस्यानन्तर्योत्पादात्तत्र चत्वा चैमसं नव इति प्रकृतिवदिति। यथा हि प्र
तौ कृतोपकाराः कुशाः प्रथमपतिदेशेन विकृतावुपकारान्ना कृत्स्नान्संप्राप्ताः कृतो
पकारकृतयावदपेक्षा। विधिरपि शास्त्रैर्निरपेक्षैर्बाध्यं तत्तेषामिति। एवं तावदुक्तम्
हि गम्यमानत्वमस्याः प्रत्ययेऽनवकाशात्। प्रमाणान्तरेणोपस्थितं तत् प्रत्यक्षं वाऽन्यथा
नं=मन्त्रं होत्रं जुहोतीति श्रूयते। मन्त्रसमाम्नायः। कृष्णजिह्वा होत्रं राज्ञोऽग्नि देवतागुण
विधिः। उत्तरकर्मनामधेयमिति तन्नामधेये होत्रं हविर्ग्रहणमिति समासात्तद्विनिर्णयानुपपत्ति

ग्नहोत्रे देवतार्थप्रतीतेर्गुणविधिरिति प्राप्तेराह । तं । यदग्नये च प्रजापतये च
सायं जुहोतीति शास्त्रादग्नेर्देवतायाश्च प्राप्तत्वात् प्राप्तेव विधिरेव यथा नाम
धेयं नक्षत्र चतुर्थी समाससंभवः । तादर्थ्यप्रकृतिविकारयोरन्नाबाधितिएव
2 नित्याग्निहोत्रवत् । विनाग्निहोत्रनाम्नः स्वगुणाद यत्र प्रवृत्तिं वक्तुं मुख्यार्थात्त्ति ग्य
हीतत्वे दध्नोपाहरतीति प्रकरणान्तरेति ने दध्ना [illegible] तं प्रकरणान्यन्ये प्र
योजनान्यच्चं कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति । यत्र किं नित्याग्नि
होत्रे मासाङ्गे गुणो विधीयते उत कर्मान्तरमिति । तत्र सत्यपि प्रदेशान्तरे नाम्ना २
नित्याग्निहोत्रस्य बुद्धौ सन्निधापनात् तत्सम्पा । [illegible] व्याहृतस्य जुहोतीत्यारव्या
तस्य तत्सन्निधापितार्थपरत्वात् नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासो विधीयत इति

माग्नेराहूतं तः। न तावदन्वारभ्यातेन होमानुवादेन मासः शक्यो विधातुं। तस्य पुरुषा
र्थत्वाच्च चेनानुपादेयत्वात् ना। पि मासो द्रव्येन नित्याग्निहोत्राविधेः। तस्यासौ न वैः।
न च नाम तस्मां नियमपयाति। अन्यत्र जुहोतीत्याख्याते न पूर्वापरीभूतत योत्नू स्या ति
ह्यार्थत्वाच्च नानाम्नानुपस्थापनात्। तस्मात् प्रयोजनाम्यचो। वेचेयत्रावना म्यच
मितीन चाग्निहोत्रनाम्नस्य कुण्डपायिनामयने। णिप्रयोगे विप्रयोजनं न तावत् तनिमा
ग्निहोत्रेणास ह्नि क्रियाचोदितसाध्यत्वपवोभः। तस्य वैयर्थ्यादत आह साध्योऽति। सततः
स्थितं। उक्तं। क्रियात्वे मातं तत्र भूताव मन्त्रविधिप्रदेशः स्यात् मासमग्निहोत्रं
जुहोतीत्यत्रास्यार्थविधित्वात् किमग्निहोत्रशब्दो नित्या। ग्निहोत्रे च मासेन हेतोः। तद्विशेषात्। न चै
ति तत्र यदयं गौणः स्यात् तदा नित्याग्निहोत्रवत् जुहोतीत्यतिदिश्यते। तद्धर्मा
नेन च यं गौणः। जुहोति सामानाधिकरण्यं स्यात्। अपि तु त्येव चेन नामधेयत्वात्

थासं

=अग्निदेवताविधानार्थं चापद्यते अतो नातिदिनोऽपदितिप्राप्ते राद्धांतः । एतावदत्राग्निदेव
ताविधानं तु शाकपार्थिवनुद्धयर्थौ समासं लवस्योक्तं चात् । सिद्धे तु मन्त्रादेः नेवार्थमसात्या
स्य चात् एकत्राऽग्निहोत्र त्वाप्येद्धे पुरुषोऽपरत्र गोणः । नित्याग्निहोत्रेव नाम प्रवृत्तिर्नि
मित्तस्याग्निदेवतासंबंधस्याऽभावात् । तत्रैव मुख्योऽन्तः परत्रापूर्वः । परत्र सादृश्य
5 मुपादाय प्रवर्तते तद्वसादृश्यं कर्तव्यार्थबोधकत्वात् समानेत्वाह तत्राग्नि
होत्रवत् तु होतीति साम्ये चेनाविचेयमिति ताम्रि द्रव्यं नित्य च परानि तातिदेशादि
तिः अतश्च नित्याग्निहोत्रच प्राणांद्व देवतादीनामतिदेशो गौणप्रयोगपूर्वं ला
मित्यर्थः ॥ क्रियायां नित्याग्निहोत्रस्या नि मतं नामधेयमग्निहोत्रपदं कृतं तत्र
रव्या । चेकुरतेः तस्यान्यत्र श्रवणेविचप्रदेशो विधेय धर्मातिदेशाद् इति सत्रार्थः । तथा २
यपराभर्वीमिति । शोधनत्वेनोक्तिं तं राजफलं प्रयोजन्त्र इति तदत्र हणं चात् तस्मात्
स्वयं प्रयोगचात् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र संज्ञायाः । किं सांत

प्रकृतेयजमानएवकर्तृत्वाद्वितीयोदेशः प्रयत्नात्मकप्रयत्नानएवयजमानस्यकर्तृत्वंचमं
गेषुनुपपत्त्यायस्यपर्याचेष्टा । मिति तन्त्रेदृष्टपरत्वेपिन्हे सूत्रंसांगप्रधानस्यप्रयोगेप्रभु
त्वानस्वयंयजमानःकर्ताख्यात् । यतः शास्त्रगम्यफलंप्रयोक्तुः प्रतीयते कुतः त
त्रवैलक्षण्याच्चात् । शास्त्रप्रमाणकत्वादपिश्रेयः स्वर्गकामोयजेतेतिस्वर्गादिश्रेयोनजानीयाद्दि
दृश्चरत्वात् तेनावना । कृत्स्नकर्तृत्वसंबंधेनचफलस्यैवगमयति । आत्मनेपदेनचफलस्य
कर्तृगामितापमीयते । सांगंचप्रयत्नंफलसाधनमितिसर्वत्रयाजमानकर्मप्रास
सिद्धांतः । अपवादोवास्यात् पत्रिक्रियाश्चानातिप्रातिपेच्यत् प्रत्यगात्मनि । यद्यपि
यजमानएवसर्वत्रकर्तास्यात् तथाहि हिदाकृतेःपरिक्रयणामर्त्विक् तापवर्ग्यदृष्टस्यात् ।
अपामिमस्यपरिक्रयो । विप्रतिषिद्धस्तो । अपवृर्ग्यवादिकम । चेत्वरेवकार्यं । त
स्मिंश्चपरिक्रयद्वाराप्रयोजककर्तृतायजमानएवसांगप्रधानफलजननाङ्गीति । अ

न्या॰ सं॰

त्रपूर्वपदस्थित्वांतयोः कर्तृगामिनि पलैर्ना विज्ञानमिति नियूर्वपदस्थत्रपः पिता वक्ष्यं स्थाप्र
माणामित्युदाहृतं। संयोगः शेषत्वबोध्यं तं। वनुर्थीविलितं एकस्या व्रीति। खादिरे पशु
वे क्लाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति। न श्रूयते तत्र संज्ञा यः किं द्राभ्येव खादिरे
५ तपनित्येपि स्यान्नुत तेति। तत्र कूर्नार्थत्वेनानित्यायानित्यप्रयोगांगतानत्र युक्ता यत्र
नित्येपि खादिरं चश्रवात्तयूपस्येव पशुबंधयुक्तयूपाश्रयत्वात् नार्थं तत्तो नानित्ये खादिरे
तेति प्राप्तेराह्वंतः। एकस्य खादिरत्वस्य नित्यवर्पपुरुषार्थत्वरूपान्नयाः एकत्वेवचनत्वेये
न क्रतुशेषत्वं पुंजशेषत्वं न रूपसंयोगभेदाद्वगम्यान्नित्यानित्यसंयोगविरोधः। नथा
मयदानायति। यथा वर्त्स्यं काकिंचनादेवाप्यलानाततन्तु नयाभ्या खादिरलेनेति हृष्ट्वा
कारस्तु षाविशेषाद्यादिः। = मदृष्टः प्रोक्तो ग्रादि। उन्यः प्रयाजादि। उभयः = भपदोनिबन्धानि प्रस्य ४
काविहितानि। = प्रातिदेशिकानि प्रकृतेरविकृतौ = प्रातिदेनाप्राप्तानि। = प्राणिहोत्र यथा

रूपावृत्त इति । पंचमेऽचितं । सम्पर्यमा । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यवान्तरं प्रवर्तीत्यत्रादिं
होमवृत्तिप्रावृत्यो यथापाठं क्रम उत यावृदेव प्रथम इति संस्थायेनियामके श्रुत्यन्तो
यात्र होम इति दृष्टिनेष्ट्यवान्तरे णि सं नवा प्रवर्त्य पावृत्ये वाराद्यु प्रकारं चाहोम
प्राप्यस्य प्राप्तेराद्यांतः । पदार्थप्रयोजनापेक्षो ऽनुष्ठानावधौ चेरेव प्रयोजनोपयोगि
नं क्रमं विशेषं नियच्छतीति पक्षे वहेत व्यं । न च द्व्यान्तरानयनं क्रतद्व्यवे सथर्क
प्रसंगात् । न च दृष्टार्थं चेत्स्यात्तदुपयुक्तं चेपावृत्येति पाठस्थानेति । क्रमेणवा
नियम्येत क्रमे चेत् क्रमे तदुक्तं चात् । साम चोदयतीत्यादिषु क्रमपठितप्रयो
षु चिंता । किं यथापाठमनुष्ठानक्रमः । उत न । तत्र नावाक्यानां स्वार्थमात्राव
त्वात् । न क्रमपरतेत्यनियमप्राप्तौ हि द्यांतः । यद्येतानि वाक्यानि स्वार्थावि
मयी नियमानुष्ठानापेक्षितस्य क्रमस्योपयोगानि त्यपितानि च क्रमवंति स्वार्थप्रमा वि

यद्यपि तानि क्रमवंतमपि स्वरूपाणि दृष्टानि यंति स्वतस्य यथानुष्ठानं प्रति स्वरूपाणां क्र
मेणानुष्ठानं नियम्यते । एवं क्रमप्रयोगेऽपि दृष्टो येऽत्र विध्यति । तस्यानुप्रयोगक्रमपौर्ण १
नियमप्रवृत्तिः । सूत्रार्थस्तु एकस्मिन् नक्तौ श्रूयमाणानां प्रयाजानां प्रयोगक्रमेण प्र
5 योगक्रमो नियम्यते । तस्य प्रयोगक्रमस्यानुष्ठाने सौकर्यगुणत्वं चावगमात् तथ्य
थाम्नायात् अनुलिपितं नुमीतेति । स्थानाच्चोप । त्रिसंयोगात् । ज्योतिष्टोमे प्राके
धारे साद्यस्कसंहृतेऽतिदेशप्राप्तेष्वग्नीषोमीयादिपशुषु सहत्वगुणविधाना
र्थं विवनं श्रूयते सहपशून् आलभत इति । तं ग्रहणमनाप्रोक्तः प्रयमप्राग्नी
षोमीयस्ततः सवनीयस्ततोऽनूबंध्य इत्येवं स्वरूपः क्रमो निवर्तते सहत्वं वे
दं सवनीयस्थाने । तथा सति इतरयोस्तुल्यवत् स्थानत्वलनं भवति । सव ५
नीयस्याश्विन ग्रहग्रहणानंतरवृत्तेः प्रकृतावाम्नायते । आश्विनग्रहग्रहणा

त्रिवृता यूपं पारिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति तत्रैकयूपात्र चान्तरूण
सहचाासं न वादव नयपं नाविनि कपेक: प्रथम प्रयुक्तता पित्यपेक्षायां किमानि
यमेनैषां प्राथम्यमुत सवनीयस्येति संशये स्त्रानियामक भूत्पाधि नावादानि
यमे प्राप्ते ग्रहात:। स्थानात् सवनीयप्राथम्यं नैयम्येन कुत: उत्पत्तिसंयोग
त् प्रकृतौ सवनीयस्याग्नि नयहणानं तरं पशुयुच्चावगतं विकृतौ च तन्नैव धू
ते न सहत्वपस्थापित:। =अग्नीषोमीयस्तु सहत्वबव नेन स्वस्थाना द्वाधित: तो
त: प्रथमं सवनीयस्यैवोपाकरणादि प्रयोग: इतरयोस्तु तस्मात् त्वपवय
नाच्च दानं तर्ये दिधि स्ववनियम:। =अथ धर्मप्रकृति दृष्टपौर्वापर्यस्यास तिबा
धके त्यागायेगात् प्रथममग्नीषोमीयमुपाकृत्यानुबन्ध्य उपाकर्तव्य इति
पुरुषत्र मेणाध्वांगानां तदर्थं चानं ताराखतोऽनन्त एतद्वैव्याधिषु नैयम

रस्वतीसरस्वांश्चेतिसरस्वतीदेवतं सारस्वद्देवतं वयुगपच्छब्दद्वयं श्रूयते तत्र च स
रस्वतीदेवतस्य याज्यानुवाक्यायुगलं प्रथमम्नाम्नायते तदनंतरं पुंदेवतस्य तत्र
मंत्रयोः प्रयोगे शेषवाक्याद्याज्यानुवाक्यायोः क्रमेण प्रथमनक्रमोऽवगतः ॥ प्रयोगवि
6 शेषे निर्वापादौ स्त्रीपुंसंन्याय ॥ किमनियतोऽस्य क्रम उत प्रथमं प्रयोगनियत इति तत्र या
ज्यानुवाक्याया क्रमस्य प्रथमत्वमात्रमेव रत्वाद्गोणानामनुष्ठानक्रमेऽपेक्षत्वाद्यज्ञावा
नुरवक्रमस्यैव प्रमेयत्वेन प्रमाणत्वानुपपत्तेरनियमे प्राप्ते सिद्धांतः ॥ पुरवक्रमेणो
गानां क्रमो नियम्यते तदर्थत्वात् प्रधानार्थत्वाद्गानां यद्यपि पुरवक्रमस्य याज्यानु
वाक्यायां क्रमापेक्षया प्रमेयत्वं न प्रमितस्यास्य क्रमो दोषिवात्र प्रमाणत्वे ८
ऽविरुद्धं प्रधानस्य हि प्रयोगविधिना सांगस्यैव प्रयोगः प्रोदितः ॥ सवा वर्जनी
यात् क्वचित्प्रयत्नादाचिद्वत्वाचिदंगानां न सहते यदि न सांगता न स्यात् वसांगानि
ष्ठानं तदा तेनैव सापन्नमादंगानां तावत् प्रत्नेष्वेरनुं ततो मुरवक्रमादंगक्रमनियम इति

प्रदत्तात्तु न्याय्यात्मनां गुणानां तदुपक्रमात्। वा तपे येसद्ददरप्राङ्गापत्यानूपश्चना
न्नजते इति सप्तदशायागान्मंगचेतश्च यते। तेषांच वैश्वदेवी रूचास इप्रव
रं तीति प्रयोगसाहित्यश्रवणाद् वृपक्रमोपसंहारवृएवान्तर प्रयोगः। तेनैवा
मति देशप्राप्ताः प्रोक्तानां दिधर्मा नैवं वृत्र समापनीयाः। किं तर्हि सर्वेषु पशु ष्वेव
एव पदार्थः परिसमापनीयस्ततोन्यः इतरथा स्वेवृ स्मिन्न पशौ सर्वांगानुष्ठाने प्र
मान्न स्यांगैर्विप्रकर्षः स्यात्। तत्र प्रथमं मे वृ पदार्थानुष्ठाने विरोधस्तो वैदान्य
नुष्ठानावादिष्ठे वृनियामिथुनं तदेवांस्थितो। द्वितीयादिपदार्थप्रयोगे संप्रत्ययः।
किं प्रथम पद वा द्वितीयादपि वृष्टेव वारणां उत प्रथम प्रवृत्ते वनियमद्वाततत्र
पूर्वः पक्षः नतावद्धृत्यादौ हास्तिानि यामवं प्रथमांग प्रयत्नेनमुद्योरूपयेव देन
नाम्नानुष्ठायते इति न तद्वृत्तापुनरानियमसोव प्रथमतरामिति पुरूपेष्टेवव

रमतरांगानि चामिकूा प्रयोगसौकर्यं चैवं लभ्यते। तथा हि प्रथमप्रयोगानुष्ठानक
व्यग्रप्रयस उपरितनं वप्रयोगं तदहे तेन तच्चानस्य प्रतिकूलशाः स्यात् तस्मादनियमद्
तिप्राप्तेराहांतः। एकप्रयोगतयानुष्ठानप्राप्तानां प्रोक्षणानां प्रदत्याद्यर्थानिय
7 मः कुतस्तदुपक्रमात् तेन प्रथमतोन्यांगानां पृथक्क्रमादेकप्रयोगवचनादित्ययः प्रथ
द्रव्ययागांगानि सहप्रयोगान् प्रथमांगानुष्ठानसमाप्तौ द्वितीयादौ षोडशापि क्रियेत
स्तंज्य अनुजानांतिन ततो चैकं प्रादे। तेन क्रमाश्रयणीयस्तदन्यासु प्रथमांगा
नुष्ठानेऽद्वितीयो चरमः प्रथमादिपशुष्वनुक्रमयणानः षोडशान्येरनवप्रवचोयते। क्र
मांतराश्रयणेचिकेरपि व्यवचनं स्यात्। अतः प्रयोगवचनैकोपपादितत्वाय प्र ७
त्वानियमहृति। शेषाणामेतो विमावक्रमापेक्षायां तुमाह युगपदिति युगपदनु
ष्ठानप्राप्तौ क्रमः स्यात् तदेव कुतस्तत्राह एकपोत्सर्गासीति विशसनमध्यत्रयः पोत्स

प्रास्यासंबद्धाः त्रयोपावास्यया। कालैक्येपि यदि कर्तृभेदः स्यात्तत दानक्रमापेक्षे
तातन्मात्रादित्याहैवा। चिकीर्षीति। स्वापि चेनानेकाधिकारित्वं तस्यैवानुष्ठातृत्वे
कर्तृत्वं एकाधिकारित्वे कर्तृत्वेकत्वे हेतुमाह एकप्रयोगवचनेनेति। यद्यपि तेषामेक
तेन त्रैकाल्यस्य विवादित्। तत्वात् प्रयोगवचनेनैकर्तृकत्वं सिद्धं। एकप्रयोगवचनमपि
यद्वेदं हेतुमाह एवं केवलं वदति। एकस्माद्वाक्ये फलं वतः प्रधानस्यैव प्रकारान्तरं
स्मिन् सत्यप्युपि लक्षणान्तवचनेनोपनिबद्धाः दोषाः। एकेन प्रयोजनेनावच्छिन्नाः सोपि
तत्र तत एकप्रयोगवचनेनोपगृहीतानाहोति सौर्यमित्यादि। एकादशोदाहृतं भ
गवता कृष्णनाम्नानुपदं सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः। प्राजापत्यं चरुं
निर्वपेत् स्वर्गकामः। प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुःकाम इत्यादि
षु क्रमपर्यन्तं क्रतुषु विनियोगाः क्रमप्रयोगप्रवृत्ता नियमेनेति यत्र यथांगा

नां समिदादीनां एकैकेन युगपत्करणानां क्रमः। क्रमादर्शनात्। प्राग् तत्क्रमनियमः।
एवं क्रतूनामपीति प्राप्ते राद्धान्तः। न चासंबद्धमिति प्रसंगे प्रयोगवचनपरिग्रहात्
सिद्धः पादान्तः। क्रतूनां तु नानापि नैकः प्रयोगवचनोऽस्ति। न तु संबद्धानि लिंग्या प्रयोग
यन्ति। तेनैषामेकप्रयोगवचनसंबन्धतानुवादात्। इति न्यायादुत्तमः। द्विनु पुरुषस्य न च त
४ दावांहूतां विधिप्रतिपाद्यमिति तदिह कथ्यते वक्ष्यमः। प्राग्नमस्य यच्चनार्थं इति गोदो
हनस्य पुरुषार्थत्वं वक्तुं पीठिका। इति। पशुकामस्य प्रणीतिः पुरुषस्य न स्यात्। निष्प्रार्थ ऽवि
न त्वा पुरुषार्थ गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति श्रूयते तत्र गोदोह
नेन च पयपुरुषार्थे न संदेहे पशुकामस्येति समभिव्याहाराद्धाक्येन क्रतूपकारकत्वेन ८
योजयामिति प्राप्ते राद्धान्तः। नोपकारकं च क्रतोः च विनुतादर्थ्यं तथा च गोदोहनस्य
पुरुषपशुकामः क्रतोः चेगत्वं संगापेक्षितं क्रतोरूपकारायानपेक्षितार्थस्यापि क्रतूपकारकत्व

पविरुद्धं । तेन वाक्यात्पुरुषार्थमेवेति । यस्मिन्निष्टे पुंसः प्रीतिः फलं भवति तस्या वि
ष्टाफलं प्रसुद्धानविधितः कुतस्तस्य फलत्वं सा मनस्य प्रीतिर्वा विज्ञाना ज्ञावादिति सूत्रार्थः
॥ अस्यैव प्रणयनाश्रितत्वान्नतत्र प्रवृत्तिः । गोदोहनस्य प्रणयनाश्रितत्वमुपपादय
ति । नो हवाद्धि ।। चितिकृ यतो न हि व्यापाराद्वेदात्तत्राह प्रणयनाश्रितमिति प्रणयनां
तराविशेषविधिषाशंक्य प्रतीयतदुत्पुच्छं संनिहितत्वान्तेन विशेषविचारित्यर्थः ।
सामर्थ्यरूपात् लिंगात् प्रणयनाश्रितं चमाह योग्यत्वादेवेति । यथा दर्शपूर्णमासाभ्या
मिति बहुर्धोरीति तं उत्पत्तिवाक्यांगानि शेषे वाक्यस्य वाक्यस्य तत्प्रकरणत्वात् । दर्श
पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत तत्र सर्वदृहः सविधिमंगस्य विनयवद्भु
तस्वात्मकोति तत्र शास्त्रतैरंगस्यत ग्रांग बंधयतेतीति विचिप्रत्यासत्तेः सोमस्यैव । नवु
दृष्यद्वारेण कत्वविहितसोमयागस्य प्रत्याम्नातानां तद्रूपता हि । चिः उच्यते । तद्धार्थ
स्यहाप्रत्याम्नातानां तद्वाद्गुणयत्वेषु दृहस्पतिसववद्वाधि प्रतीत मतोंगं दृहस्पतिसवो

वाजपेयस्य । एवं च सोमयागोपि दर्शपूर्णमासेष्टिं प्रति ॥ अंगत्वेनाविधीयत इति प्राप्त
उच्यते । अग्निहोत्रादीनां नाविधिसंनिधायेवाङ्गोऽवगेयः स्यात् । कुतः ॥ अस्य वाक्यस्याङ्गत्वप्र
मानत्वात् यदि द्रव्यविधिः एष स्यात् तर्हि रूपमात्रमेव देवतेन रीत्यां न च इह देवतारूपमस्ति
॥ अथाव्यक्तचोदनायां इदमाहि षिवत्सोपि द्रव्यदेवतातिदेशेन प्राप्यते तर्हि सोपि प्राप्येतेतिदे
शे । नेति विधेयं स्यात् । अतः सोमयागप्रत्यभिज्ञार्थमेव तत् । प्रमाणत्रितयेनैव तत्र विधिसंबन्धः ।
गृहस्य । तस्य वस्तुवाजपेयप्रकरणे श्रुतस्तत्र प्रकरणं तत्र न्यायात् कर्मान्तरमेव विधीय
ते नाप्यनेयमभिधिस्तु परतन्त्रतया न प्रत्यभिज्ञापकं । किन्तु तत्रैव धर्मजातं प्राप्यावर्तते । अतो
ना चैव प्रसिद्धगृहस्य तस्य धर्मजातं प्रापितवान् चतुर्धा कर्मविधानमिति यथाग्नेयादीनामिति
एकादशोपि यदि तितं प्रयोजनाग्निसंबन्धात एव पव्यत्तं ततः स्यादेव पशुविधेः सांग्निसंयोगा
त् । आग्नेयादिषु संनिधायविहितं तत्र धर्माणां पूर्वांगत्वेन नेति तत्र परस्पर निरपेक्षे रूपं
विधीर्विहितानां प्रथमतानां एव पूर्वावतां रूपान्तत सांनिध्येऽश्रूयमाणानां पूर्वांगत्वेन

त्रिसंबध्यते। ततः प्रतिप्रधानं फलं जनेदिति प्राप्ते राद्धांतः। यद्यप्येषां प्रधानां फलगुणानि
विहितानि तथाप्येकवाक्यत्वेन यतद्व्रति प्रत्यक्षं फलं प्रत्येकवाक्यत्वेन फलं च तत्पदार्थः।
ततः प्रयाजेनेनसमुदितानां संबंधो न कृतो ऽसाव एव कृतः। एवं शास्त्रात्। संयोगात् दर्श
पूर्णमासशब्देन हि समुदायवाचिना निर्दिश्य फलं विधीयते ऽग्नेयादयः। यथाग्ने
याणो द्वादशाहः इति समुदायशब्देन निर्दिष्टमप्यनुलेपनादि प्रतिपुरुषमावर्त्तते तद्व
दिहापि न स्यात् नेति वदामः पुरुषमनुलेपनादेः संस्कारत्वात् तत्प्रार्थत्वात् प्रतिसंस्कार्यमाव
र्त्तिरस्तु फलमुद्दिश्य विधीयमानानां प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां विकृतिसाहित्य
मिति फलं तत्र तेति सिद्धं। वैश्वानरीयेष्ट्यादिष्विति वक्तुर्थे ऽस्थितं। फलसंयोगस्त्ववादि
ते न स्यात् न दोषः। तत्र तावत् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते इत्युपक्रम्य यस्मि
न् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति श्रू

यतो तत्र किं पूतत्वादि पितुः पूजामुतपुत्रस्येति संदेहे पूजस्य कर्तृगामित्वनियमादितरथाभे
रत्वानुपपत्तेः पितुरिति प्राप्तेराह्वांतः। यः। स्मिन्जातो निर्वपति स पूत इति जातत्वाद्धि चेन्न
फलाम्नानात् पूजनाद्वैनायो दितो पितरि पूजस्य योगोऽत्र स्याद्भवनस्य तत्प्रत्यवोपसंहृत
योघच्च पूजनागित्वेन प्रेरणेति तन्न पूतत्वादिगुणवत्पुत्रवत्तथैव पितुः प्रीत्युपपत्तेः
प्रेरणावकल्पनादतः पुत्रगामि पूजामिति। मंत्राणां चैति दृष्टेत्वेतन्नाच्छिनत्ती व्यवसंहार
कायाभेदः। क्रियाज्जातिबाधिवाग्निपूर्वं पादो तत्साधनं देवतादीति मंत्राः स्मृता दिक्षि:
तौ विनियुक्ताः। तेः किं पुत्रारम्भमात्रेणादृष्टं कुर्वन्ति ता रूपकुर्वन्नु तददृष्टेनैवार्थप्रकाश
नेनेति संदेहस्तत्र न तावत्तदृष्टार्थत्वमेव मंत्राणां शाक्यं वक्तुं उपायान्तरेणापि मंत्रार्थस्य
स्वाभ्यमयकालावगतस्य विंतादिना प्रयोगासमर्थेस्मृतिः सैव वा ततावस्थानात्रार्थे चेत् मंत्रा १०
णां नित्यवदाम्नानवैयर्थ्यात्। अथ नु मंत्रैरेवार्थप्रत्यायनं नियमादृष्टं कल्प्येत तदुपप
णादेव कल्प्यता न तस्य पुंव्यापारगोचरत्वात् स्वव्यापारेवपुरुषस्य वनियोगात्तत्र वपनामावं

कृत्वाणहिति प्रायश्चित्तप्रमाणेन कृत्वाणोरा द्यांतितं। यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्माददृष्टार्थं कल्प्यता।
न्नयते यस्मिन्नतिर्दृष्टो मंत्रो ब्राह्मणेन। ह्विरूह्यत्यर्पस्येति प्रयोगार्थः प्रयोगात् प्रयोजनो
दयः। इति दृष्टार्थसंपन्नेनादृष्टमपि कल्प्यते यस्तु मंत्रैरेव स्मर्त्तव्यः। मितिनियमस्त
स्मनादृ। वित् दृष्टमस्तीत्यदृष्टं कल्प्यते। तस्मात् दृष्टादृष्टार्था इति मंत्राः। वेदलक्षणे
। विंतितं। पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः स्यात्। जामित्वाय एतच्च हस्य। श्रूयते यदन्वं सौ
पुरोडाशावुपांशुयाजमंतरा यजति विष्णुरुपांशुयष्टव्यो ऽजामित्वाय प्रजापति
रुपांशुयष्टव्यो ऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशुयष्टव्यावजामित्वायेति श्रूयते त
त्रोपांशुयाजमंतरा यजतीति विधिं समुदायानुवादः उत पूर्वयागविधिरिति विचार्य
यथाग्नेयादियागानां य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां य
जत इति समुदायानुवादो एवमिदमपि विष्ण्वादिवाक्यविहितयागानां समुदा

न्या.सु.

यानुवादः तत्र हि विष्ण्वाद्या देवताः श्रूयंते सर्वस्यैवाप्येतद्ध्रौव्याय गृह्यते यद्ध्रुवायामा

ज्यमिति ध्रौवाज्यद्रव्यं च हविः। तस्य प्रत्ययाश्च विष्णुयागाः श्रूयंते न चैतेषां वाक्येऽस्ति द्र

व्यदैवतं रूपं यजतीति विवर्त्तमानानां पदेः नृास्तद्रूपं यागान् विष्ण्वादिसंयुक्तान् विधि

11 तान् स्वरूपवत्तयाऽस्वरूपमंतरा वाक्यप्रगत्यै वावलंबत इति पूर्वः पक्षः। एतदपि

करोति हि द्वितप्राह पूर्वोरीति। निरंतरयोराग्नेयाग्नीषोमीययोः पुरोडाशयोर्म

करतोऽप्राप्तस्य स्यादिति दोषं संवीक्ष्य तदपनयनायोपांशुयाजं मध्ये कृवा विके

यानंतरपठितमिच्छायेति तद्विधानेनच्छंजामितादोषसमाधानं नोपसंहरति। ध्यत

लार्थवादोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकमिदं वाक्यम् एकवाक्यता चोपांशुयाजविधौ ११

ऽन्यते नेतरत्रानेकयागविधानावितिर्। न नु तथापि विहितयागानां समुदायानुवादोऽय

मिति तत्राह पूर्वेति। तथाहि यष्टव्यमिति कर्मप्राधान्ये विष्ण्वादिवाक्ये प्रतीयते याग

स्वरूपस्य कृतं तत्र कर्मण प्रधानीकृत्य यागप्राधान्यं नन्नकृणीयं कर्म तस्याव देवताभ्यं
ततो गुरुतरा वक्ष्यन्ता ॥ =मंत्रवाक्येषु श्रुतं यागप्राधान्यं विधिश्च पंचप लब्धारस्य
पः। यस्तु रूपानावहति तत्र चैव वाक्यमेव जायते ॥ =आग्नेयादीन्यागान् कृ प्रोतान्त्राय
मंत्रकांडे तत्र यैर्मंत्रैर्वयाज्यानुवाक्या =माम्नाताः तत्रोपांशुयाजस्थाने वैष्णव प्राजाप
त्याग्नीषोमीया। तिस्रः कृचः पठ्यंते तास्तिस्रस्तु। आर्षे चेमा विकल्प्यमाना। विष्ण्वादि
देवतानां समर्पितत्वात्। तस्मादपूर्व उपांशुयाजो विधेयः। विष्ण्वादिवाक्यानि च ये
वादाः कृच्छंमर्शीयानुषा श्रूयते यदाग्निर्नू विष्णुर्द्यो यष्टव्या इति। एवमाहवनीयाद
योपीति। यदाहवनीये जुहोति इति विहिते च आहवनीय इति बीकृत्यां वसंते ब्राह्मण
णोऽग्नीनादधीत इत्यादि विधिचोदितः संस्कारविशिष्टोऽग्निराहवनीयो जायते। तथापूर्व
देवतास्वर्गादिकं विधिपरत्वेन शास्त्रेण समर्प्यते या त्रिसत्रेति। ननु वेदैश्चितितं। कृतौ

फलार्थवादमंगवत्कार्ष्णाजिनिः। प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीति श्रूयते त
त्र रात्रिशब्देनायुर्ज्योतिरित्यादिवाक्यविहिताः सोमयागविशेषा उच्यन्ते तेषु मन्त्रस्व
र्ग एवाधिकारिविशेषणमुत प्रतिष्ठेति संशयः। तत्रैवं कामपदस्याश्रवणाद्विचिन्त्या। कि
मस्य स्वर्ग एवाविशेषणं संदेहादिवाक्यशेषस्वीकारेणानिश्चये निश्चितश्चेह सवा
पि लाभितः स्वर्गो। विनिसापथ्या। त्रेयोऽस्य विशेषणं यानु प्रतिष्ठा विषयाश्रुतिः साऽपि
स्तुत्या स्वर्गपरैव कल्प्यते ह्यतिप्राप्तं। कृतौ रात्रिसत्राद्येन प्रतिष्ठादिर्वैवाहित मि
त्येतावन्मात्रेणांगवदिति सूत्रे प्रयाजाद्यंगफलार्थवादोदाहरणं। ननु तत्र तत्परार्थ
वचनाप्तिः रात्रिसत्राणां एवं प्राप्तव्यते फलसपात्रे योऽनिर्देशाद् श्रुतौ ह्यनुमानस्याव
प्रतिष्ठाफलस्यानिर्देशात् तदेवाधिकारिविशेषणं च तावि चिन्त्यमानः स्वर्ग इति तत्र १२
मुख्यार्थस्तुतिपदानुगुण्येनाविचिरान्तोपपर्यवसितार्थामानुमानिकस्वर्गकल्पना

नवकाशात् । तस्मादाकाशगोचरस्थमेव पूजयेदिति । पिंडपितृयज्ञस्यापोत्कर्षस्तेन तुर्य एव
निरामयि पितृयज्ञः स्वकालत्वाद नंगं स्यात् । अमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन
चरंती तत्र नारस्याऽश्रीतवाक्येऽश्रुतः पिंडपितृयज्ञः । चर्यः पुरुषो यो वितिसंनायेत्
र्भवायममावास्याशब्दः समर्थेव्याहारान्नदंगचंयद्यपि कालस्यापि साधारणोयं तथापि
स्वयापि पूजकस्यन्तापि हितायकर्मवावेव । अतः चर्यदिति प्रादेशि सिद्धांतः । कर्म
लक्षसाधारणोप्यमावास्याशब्दोऽपराह्णे समानार्थे न तदह्नि कालपरएवा न
यसाधारणं कालेऽरूपचान्तकर्मणिनितसंबंधेलाहृत्यतिसार्थतस्मान्तकर्मसमा नि
व्याहारान्नावात् विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः कल्पितो पदकल्पनेयं स्वर्गपूजः । पिंडपितृ
यज्ञ इति । यातिनवद्धिति । यथास्यापि पितृणार्थं विहितदव्यमनन्यनाद्वाज्जिनमानुष
जित्वतयातोयते एवमदृष्टस्वरूपामतन्त्रायविहितादुपासनास्यारोहणमितरो

तृतीयकृतयाज्ञायतद्दतिति दुष्पादनं न विचेयमित्यर्थः। चतुर्थेविलितं एव तु निष्प
न्ने: सर्वं हि पंक्तसंस्यात्। न प्रियपयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्या मिक्षा वाजिभ्यो
वाजिनमिति श्रूयते। तत्र संदेहः किमामिक्षैव दध्यानयनं प्रयुंजीत उत वाजि
13 नमपीति तत्रैकस्मात् दध्यानयनात् पयसः सकाशादामिक्षा वाज्ञनं स्या
दुभयोर्निः पन्ने: सर्वथामिक्षादिप्रयोजकं स्यादिति प्राप्ते सिद्धांतः। संसर्गरस
निःष्पन्नेरामिक्षावत्प्रधानं स्यात्। अत्र दधिसंसृष्टं पय एव प्रकृतं देवता देवता
संबंधं चोदिश्यपते सा वैश्वदेवीति न पुनस्तत्तो निःपन्नं किंचित्। तत्रानयतेर्द्धि
कर्मकं चाध्यप्रातिदध्यानीयते तेन पयः प्रानयनं पयःसंस्कार्यं संस्कारस्य च कर्मणः १३
संस्कार्यमेव प्रयोजकं। संस्कृतस्य च पयसः आमिक्षा चात् स्त्रीलिंगमपि विरु
द्धं न तु यदि दधि संसृष्टं पय एव रूपं तदेव आमिक्षा तेन च अदध्यानयनं प्रयु

जीत। तर्हि यावज्जिनमापिद। चिसंयुक्तं पय एवेति किं न प्रयुञ्जीत। यत्तूच्यते संसर्ग
रसनिःपन्नेदं चिसंसृष्टपयसो यो रसस्तस्याभिव्यञ्जकमुपलब्धौ तद्रूपत्वे दे
पितस्यापास्ति संसृष्टपयद्रूपमनुमीयते तद्रूपात्वे दोषितं पयसो रसत्वे दे न
नु दोपलब्धौ नावाजिनेतस्यैव तु इति तत्र सच्चादिति। निष्पत्तिज्ञाये नेति
विष्ठजितायद्रे तत्पाकस्थता चिकार प्रकरणात् श्वाश्च चिकारं वोदाहरणीं। नि
व चोदिसामर्थ्यात् प्रवृत्त क्रियो चिकारी नन्यते = संगावी चेषु नु प्रकरणा
दितो विधितोऽचिकारः। एवं सती ह संदेहः। किं नियोगोऽस्य अपूर्वत्ता नवेति
तत्रतो वेदकारं कारापित्यादतोऽक्रिमयातनत्वात्कारकं कृतेनापर्यवसाना
धुकोऽयसूत्रः। हत्तु विषयेण कार्यस्यान्वितता। तेनानपर्यवसानादेत
व्यापारे प्राप्नुवन्त्यतो नाप्पान्तेचे यापर्यवसानव्यापारात्। तचसनापर्य

वसानमेवकार्यं हिंसा कः चैत्रस्येति निरूप्यं नरव्यापाररूपा च स्येति । साध्यपक्षस्य सा
ध्यस्य च पनिरूप्ये वैवस्वाश्रयनरनिरूप्या तदेव स्येतेः कर्त्तापि कार्यस्येति वा
संबंधे चैत्रेन निरूपक इति । तमतत्वं व्ये वा निषेधो माधीनं वासावबुध्यामनः का
र्यता संबंधं चस्व तस्तेन संबध्यते । स्वसंबंधे कार्य बोध्यावा निषेध इति सोऽयमहा
14 र्य इति । स्थिते विचिंता किं सर्वेषां प्रत्यवहार उतैकस्येति तत्राविशेषात् सर्वेषामिति
प्राप्त उच्यते । एकेनापि नहि यतेरेकस्येति एवं स्थिते विचारः किं यस्य कस्यापि नि
योज्यस्याधिकारः उत स्वर्गकामस्येति तत्राविशेषादनियम इति प्राप्ते उच्य १४
ते । स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् स्वर्गकाम एवाधिकारी । किं चेति
गम्यते । पुरुषाणां सुखार्थत्वात् दुःखनिवृत्तेः । पितत्रैवातर्वात्
दुःखनिवृत्तिः सुखमसुखानि नानुतासुखसत्यापापितरूपं सुखजन्मादर्शो

नान्तःप्रवच्छिन्नस्य सुखस्य स्वर्गत्वात् तस्य च सर्वसुखविशेषान् प्रत्यविनाभावाच्चा
न्वविशेषेवमानाभावात् स्वर्ग एव नियोगविशेषणं स्यादिति। स्क्तत्रशास्त्रवादि
ति। नेदलक्षणेऽ। नेदच्चै। स्क्तत्रशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यात्रेजकमनन्वयत। आज्यैः
स्तुवते प्रउगं शंसतीति स्क्तत्रशस्त्रे समाम्नाते। आज्यप्रउगशब्दौ स्तोत्रशास्त्रविशे
षनामधेये। प्रगीतमन्त्रसाध्यं देवतादिगुणसंबन्धकथनं स्तोत्रं शास्त्रमप्रगीत
मन्त्रसाध्यं तेर्विं देवताप्रकाशनार्थमस्ति वा पित्रेनगुणत्वं कर्मणीनृतापूर्वार्थं चेन्न प्र
धानकर्मणीति। किं देवगुणसंबन्धाभिधानात् गुणित्वाद्देवताया अभिधाने न
याज्यावत् मन्त्ररूपयोगिदेवतास्मरणस्य दृष्टत्वात् गुणकर्मणीति प्राप्ते राद्धान्तः।
प्रधानकर्मणी वास्तु तिसंयोगात् प्रकरणात् स्तौति शंसती क्रियोत्पत्तेः विदधाता स्तुति
रिहविहिता श्रूयते स्तौतिशंसतीति स्तुतिः अत्र गुणगुणिसंबन्धकथनं न स्वरूपप्रकाशा
नं। यथा विनाक्षवल्हा। दृविद्यावेति यत्रापि श्चाना विवक्षानतत्र स्तुतिप्रतीम

15

वयायो विशालवन्हास्तमानयेति । तथा वस्तोऽतिशंसतीश्रौतात्प्रत्याजाय प्रवरणे अ
पूर्वोऽप्याप्ति प्रतिस्तोत्रशास्त्रे विदधातव्यमिति एवमपि हात्मीयासनं प्रत्यनवकाशात्मानुकूल्
तो न क्व शेष इति । सुवर्णं नार्षमिति वदति । शेषं नवहाणे निहितं स्व दूष्यं वा तु नुपू
पः स्यात् । तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं नार्षं दुर्वर्णं स्यन्ना नृत्योऽनवद्यतीत्य न तरन्याच्यी
ते संशयः । किं शोत्रवर्णं हिरण्यधारणं क्रत्वंगं उत पुरुषधर्म इति । तत्र फलव
त्सनान्नवात क्रतुनिवेशाः दुर्वर्णं इत्यादिवेद्वाक्य शाब्दविरहान्न पूजपरं नवस्त्रवाढि
य रिताय्यः क्रत्वंगत्वेन गौतिसंभवात् । तथायवैदिककर्मच साक्षात् अग्निहोत्रादि
प्रकरणानिवेशादृति प्राप्ते अद्व्यक्वात् क्वदेवतासंबंधराहित्यात् नस्वतंत्रकर्मविनु १५
क्रतुशेष इति सूत्रार्थः । सिद्धांतस्तु अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् तद्धर्मः पुरुष
धर्मः । एवं जातीयकं वाक्यं तोऽप्रकरणे यत्पाठ्यते । प्रकरणाच्चीनाद्वापादिना प्रोक्तं तेन
वाऽऽहवनीये जुहुयादित्यन्ते होमानुवादेनाहवनीयविधिवत् क्रत्वनुवादेन धारणा

विहितं येन सा गृह्यते वाक्येन ग्रहसंबंधं निविशेत । नाप्यध्रुव इति ग्रहसंबन्धः समयद्वाराव
काशात् प्रसर्पयतीति तावत् ग्रहमुपनिपतेत् । सुवर्णधारणस्य तावत् अविद्यमानत्वेन ग्रहच
व्यभिचाराज्ञानात् तस्माद्धि नियोगसंगेन हिरण्यसाधनत्वानवकाशस्तावद्वाक्येनोपदिश्य
तदनुज्ञाय । द्वितीयस्तद्वदिति एवमिहापि प्रसाधनत्वदर्शनेनाभ्युपगतश्चैतावद्भेदिति विकल्प
ते । प्रत्यक्षमनवगतमिति चेन्नेति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते । सोमेन यजेत । तथा ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रा
वरुणं गृह्णाति आश्विनं गृह्णातीति तत्र संशयः । किमैन्द्रवायवादिवाक्यैर्विहितानां या
गानां यथाक्रमं सोमेन यजेतेति सोमयागशब्दोऽनुवदितार उत द्रव्ययुक्तस्य कर्म
णो विधायकत्वाद्विधिरिति । तत्रैन्द्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवतारूपप्रतीतेर्यागानुमान
द्वितीयस्य रूपाप्रतीतेः समुदायानुवादत्वं प्राप्तेः । द्वितीये राद्धान्ते नानुवादत्वम
प्रत्यक्षेण शास्त्रात् न तावदनेन सोमशब्देन सवचनः ऐन्द्रवायवादिश्रुतौ
सुरसानामिदं वचनीति न तदनुवादी सोमशब्दः न च यजतेः प्रत्यक्षे यागे तदनु

माऽतः प्राप्त्यभावात् न यत्नेनानुवादः। तस्मात् सोमवाक्ये मार्गविचित्रितरत्नरसमाप्तैः
इन्द्रदेवतास्योग्रहणानुपकल्पनानि विचीयंते इति। द्वितीयोस्ति तं। आघारमाग्निहो
त्रेऽप्रत्यक्षत्वात्। आघारमाघारयत्यूर्ध्वमाघारयति संततमाघारयति तथाग्निहोत्रे
जुहोति दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति श्रूयते तत्र सन्नायः। किं संततदध्यादिवाक्यानि वि
हितानामाघारहोमानामाघाराग्निहोत्रवाक्यसमुदायानुवादीनी उतापूर्वयोराघारहो
16 मयोर्विधायकानीति। तत्रानुवादीनी स्वरूपत्वात्। न हि तत्र दध्यादिवाक्ये वि
हितहोमाघारयोरविशिष्टरूपमस्ति होमाघारमात्रं तु प्रकृतमुपलभ्यते। अतोनुवाद
त्वे प्राप्तेराद्धांतः॥ विचीद्ऋमोस्यातां। आघारयति जुहोतीति शब्दाभ्यामनुष्ठेयार्थ १८
प्रतीतेस्त्रयाणां च शब्दानां श्रुतस्य सांतत्यदध्यादिवाक्यस्याविशिष्टविधिचोदनागौरवप्रसंगे
न तद्विहितत्वादनुवादे न गुणत्वे विधानाद्यर्थवादितीत्यतं। द्वितीया प्रकरणानुपो
र्व्यमास्यं रूपात् वचनात्। एवं सम्पादयंति। यदाग्नेयोष्टाकपालोऽमावास्यायां

पौर्णमास्यं वा प्युतोऽन्ववर्तिऽपांशुयाजमंतराघ्रतितान्यामेतमग्नीषोमीयमेकादश
कपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ऐंद्रं दध्यमावास्यायामैंद्रं पयोऽमावास्यायामिति तथा
य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वान् अमावास्यायां यजत इति तत्र
संदेहः किमिमौ यजती कर्मणोः पूर्वयोर्विधातारावुत प्रकृतान्येयादियागानां स
मुदायस्यानुवादिताराविति तत्राख्यातात्कर्मांतरविधानं नवद्रव्यदेवतसत्त्वे
ऽपस्य साधारण्यात् मंत्रवर्णाद्देवताज्ञानान्नाज्ञातागत्कर्मेऽविवतत्त्वेनुवाकत्वे
सति द्वे आग्नेये ध्रौवे द्वे आग्नेयौ हि सोमौ तेन क्रमाद्बलीयस्त्वाद्वाक्येनाग्नेययागस्या
म वा द्विधा नयोः कर्मत्वेऽविधास्यते एवं हि समाम्नांति वार्त्रघ्नी पौर्णमासेऽनू
च्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति वृत्रघ्नपदवत्यौ वार्त्रघ्नौ वृधन्व
पदवत्यौ वृधन्वती तस्मात् कर्मांतरविधायि इति प्राप्तेऽभिधीयते प्रकृतय
इति प्रकृतानां प्रकृताविकृतीनि पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तकालयोरालंबनं कु

तः। रूपावचनात् कथं व्याख्यातो ऽपि देवतानन्तर्यते। न च मन्त्रवर्णे स्पष्टश्रवणात्तेषां त्रै
माद्यादूपप्रयोगशेषत्वात्। यत्तु वाक्यं बलीयः इति सत्यं बलवदपि न क्रमस्य बाधकं माहि
रोधत्वात् क्रमावगतो ऽयं प्रयोगाङ्गावस्थानुवाक्यायुगलद्वयस्य पौर्णिमास्यमावास्याभ्यां
न यौगपद्ये ऽपि प्रयोगाध्यवसायपर्यवसानात् कालेनैव पौर्णमासीरूढेन कर्माणि। कालद्वयेऽपि
हि तत्कर्मसमुदायद्वयानुवादस्यैव प्रयोजनं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा चेद्वारवाक्ये
ततो द्वितीयोपपादनं तत्समुदायानुवादादिति। द्वितीयोऽक्षित। विनायप्रायदर्शनान्
वत्समाम्नातेन तत्त्वसम्प्रतिपत्तौ ताद्विपक्षावद्वत्यत्र क्रिमालानियर्जिमतत्कर्माणि चमन उत
स्य दर्शपूर्णमासवचनं द्वाभ्यामिति संख्यायैवाप्यवच्छेत् तमालम्बते तत्ता वा। ननु। प्राणिद्रव्यसंयत्तेयु
यः। कोऽयं निमित्तकर्माणि चैव न चोदयद्दिति हि। अपि तयान्वेप्राप्तो ऽपि हान्त। वायव्यादेरुद्रव्य १७
देवतासंबन्धात् यागप्रतीतेः यजिमसंप्रदानादि च न तोऽस्माल्लभ्यन्त इति हेतुर्न द्रव्यदे
वतासंबन्धनावगमात्। किंतु योगो दोहनादिसंस्कारकर्मसान्निध्ये तत्संस्कारप्राधान्यकल्पनात्

श्रवणं तस्य शेषित्वसंस्कारकमेव वचनमिति। ममभोक्षितं। इति कर्तव्यताऽपि चेर्यते ते:
पूर्ववचं। सौर्यादिषु नाप्राप्तनाद् अनिति कर्तव्यतावचे प्राप्त उच्यते। यथा लोके प्रमा
कृतादिषु सिद्धेषु व इति॥ दनपवेतितयेऽपि प्रकृतत्वेत्यमसामान्ये नेतिकर्तव्यतां प्राप
विहितं तस्यापि विधिना तिपूर्व विचि: सौर्यादीनां वैकृते यागानां दर्शादिप्रकृतिलिंवि
तवकर्तव्येति कर्तव्यतान्वयमिति। गुणनिदितियथा आग्नीषोमीये पशुणावेकपाशादे
इति। पाशान् प्रमुमो कु इत्यदिति: पाशा प्रमुमो कृतमिति वर्मत्रोश्रुतौ तत्र बहुवच
नवान् मंत्रः छि प्रकरणाद् कृष्ठ्योन वेतिविशेषाय बहुवचनस्य असमवेतार्थ चादुच
वे प्राप्ते विशेषप्रचनकृतपाशावा विप्रतिपाद्येस्या अग्नीषोमीये समवेतार्थ चा
रत तदनुरोधेन बहुवचनं पाशागुणं चेनताद्विशेषण कृतबहुवचनावदूमन्याध्य
याज कृष्णप्यपार्ह्याणवयवान्व वदन्ती तिन वमेतिह्णारितं। विप्रतिपत्तौ विकल्प:

स्यात्तस्य मध्यात् गुणे च न्याय्यवृत्त्यनाएकदेशाचादितित्व उत्कर्षेऽनुत्कर्षे वित्यस्यां विप्र
तिपत्तौ पाशूंपाशानिति वमन्त्रयो विवृत्त्यः स्यात् । पाशप्रातिपदिकस्यो न युत्तरत्र
मचात्तु गुणे प्रत्ययार्थे च न्याय्यवृत्त्यनानत्तद्भ्यामेतत्रोत्कर्षः प्रत्ययस्य पदैकदेशा
18 वात् । प्रातिपदिकपरत्वं त्र्येणोत्कर्षं वचायोऽगादितिसूत्रार्थः । एवं पित्हापि प्रव
न श्रुतिविरोधेनशुण्णत्वत सूत्राण्यपयस्य हातादिन्निर्णेयानीति । तथा च शबरस्वामी ।
लोकवेदयोर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति वेदाविरोधे चैसंज्ञवेतदर्थान्येव स
त्रोक्षित्यवगन्तव्यानीति । एवं हृणीतेद्वत्पादावृषपर्वयवराणो सर्वत्रापूर्वे चाद्वि चैम
रांकवच्चभिन्नानापदेशाचा । द्वितिः कृत्यः सर्वत्र च तत्त्वत्येनेसरूपश्च वस्य नवपुरो १८
शाणीतद्वत्पाद्यनुवादस्य प्रातीवेचमस्यत्तिः स्यात्साम्प्रान्नूदित्येकत्रावीचिवृत्त्यना
तत्रापित्रीन्नघ्राणीतहृत्यत्रैवा तथा सति शाते पंचान्नादिवत् हौषाणीतद्वत्या
× घ्नन्तज्ञविवादनुवादः स्यादिति षष्ठे राद्धान्तितं

एवमत्रापीत्यर्थः। पूर्वस्या हि ताग्नेर। ग्निर्गृहानुदहृते न्यग्रये। क्षामवते पुरोडाशम
ष्टाकपालं निर्वपेदित्यत्र दहृहो दितीविधि चाविज्ञानं हि। घ ऐंद्रं पंचशरावमोदनं निर्व
पेदिति। विज्ञास्यापानार्तिवाप्रासिद्धान्यच्छ शीप हृला गृहदाहल हूणानि मित्रपरा
न्याह इति वा वी चो विज्ञाचि। म ऐंद्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदिति विज्ञास्य प्रा ना मि
थीपानी मित्तं हाविरान्त्रि मनुवदति उ नयदा चेपय। ज्योतिष्टोमगतसोमे पुत्रोष
नहूते। विज्ञावान्ता वेघतद्भूतिसवतिः परिहारा मा। श्वेनेतरछेद्घतितस्यासर्व
दिनाः भूतानीत्याद्यर्थवादायोगाद्धि चायद्र। निर्वचनानीत्युक्तं तृतीये। एवं हि क्ष
यते यचुरहूराणि छंदांस्यग्ने सपन्नवन्तेषु जगतीसोमाहरणाय जगती त्रीण्य
हूराति हि त्वागच्छत्। एवं हि चात्रिष्टुबागता गायत्री चुगचाता नि गायतानि
चार्य हूराणि सोमं प्रवाहूतवती ततः सोपाहूरान्च यदा तथैव सवनत्रयमतन्चतया
दिवाः प्रात्यं दिने सवनो त्रिषु जगप्राधिता गायत्री तामुपाकुयत स्माच गायत्र्या ह

रैरेष्वाग्निः स्वीयैरेव। गौणैः। त्रिभिः कृच्छ्रैरेव वा दशभिः कृच्छ्रैरेव ततो न गत्वा प्रायश्चित्तमाप्य
त्रीतां तृतीयसवनमुपाकुर्यात्। सावस्वीये नैवेन प्रावी नैमैवाद् दशा जिरस्कैर्दिनाः
कृशा भवन्ति तस्मादाहुर्गायत्र्या। ऽग्निर्वै वसवः। इति सवनानीति। शूर्पेणानुहपतीत्यप्या
19 यतेन हीति श्रुतं। तत्राग्निहोत्रश्रुतेः स्तुतौ वलनकृष्णप्रसंगादनुवदत्येव शूर्पहोमे हेतु
रूपदिष्टस्तयाचयश्च दन्नवकृतां दर्व्यादि तेन न नमहोतव्यमिति प्राप्ते राद्धान्ततं। प्रमा
णान्तराणां शूर्पं हि होमस्य करणं तृतीयाश्रुत्यागम्यते विध्यर्थस्यैव न हेतुचेपकृता
तस्मात् शूर्पेण जुहोति। यत्तु हेतौ हिन्वाद् श्रुतिरिति तन्न। न हि साक्षाद्धर्व्यादिनाश
क्यमन्नकर्तुं यद्यन्याक्यं प्राणाद्यपकृयते हि श्रुतिः पक्षताहेतुवचनस्य न शूर्प १९
र्पसंस्कृतावापिलक्षणं स्यात्। न हि तेनापि साक्षादनुष्ठीयते अपहाय श्रुतिं हि तु
वादत्वाय यथाप्राप्तिलक्षणांशहत विचारपृथग्वैयर्थ्याद् इति। नाप्येवं

पौरुषेयत्वाद्वेनकत्र्तृत्वाभावेऽक्तः। किं वा पुंस्त्वात्तंत्राभावः। विवक्षाभावान्निक्षनस्यापि स्यात्तत्रापि
चेक्षमर्थाभिधानाहृतयाचेति। उपादानपूजनेनेति। भाष्ये अनुपादानं नाम अपरिग्रहो न न्यूपादेयत्व
मुद्देश्यप्रतियोगि विषयत्वेदानुमाह। अन्यथेति। किं चोद्देश्यत्वं सिद्धवन्निर्देश्यत्वं च मुद्देश्यो
वं च न तु अनुष्ठेयत्वेनानिर्देश्यत्वं च मुपादेयत्वं चेन्नोद्देश्यस्याविवक्षायां ग्रहसं। भाष्ये इत्यत्रोद्दे
श्यस्य ग्रहस्याविवक्षा स्यात्। तथा चैवमसादृशापि संमार्गप्रसंगः सर्वा युक्तश्च मसा वि
वक्षातो ग्रहप्रकृतयागसंबंधविसोमाकारत्वात्। विशेषणग्रहपदस्य चोपलक्षणार्थत्वेन चम
सानामपि संमार्गप्रसंगः। केवलसंमार्गविध्ययोगादुद्देश्येन भाष्ये तद्ग्रह
स्योद्धृत्य समर्थितं नवचमसोपलक्षणार्थे ग्रहश्रुतौ ग्रहयागापूर्वांतरापूर्वसाधनत्वसमां
तरंगस्य तेन न चमसानामपि प्राप्तेः। व्रीहिषु नयापेक्षांतरापूर्वजेदाभावात् व्रीहीन् प्रोक्षति
इत्यत्र व्रीहिशब्दो यवोपलक्षणार्थ इति युक्तं। तथा च ग्रहैकत्वं संमार्गहेतु। नन्वयादित्यग्रहे
ननु ग्रहत्वमेव चमसेऽविवक्षितं तर्हि ग्रहे चमसेऽपि सामान्याविवक्षितं न चैतद्युक्तमिति चेत्

द्वेरूपत्वेनाविक्षेपरिगृहीतः। इति देवीचरणपिपठिषितैव च विवक्षितं स्यादत आह तत ऊर्ध्वं चि
त्तिं ग्रहणं तं चैकं च यं ग्रहणं तु प्रत्यवच्छेदकं चेतरस्येतात्मा विवक्षितं यत आह प्रभुनायजेत
म्यत्त्वोपादेयविशेषणं चादेकं चाविवक्षया एव प्रसवतयेव पशुवीशेषयाः शास्त्रे विश्वेषं
20 त्र वादत्र तु ... यत्रैव चोद्देशेन संपाति। विचैत्र देशपानयोः परस्परमसंबद्धत्व
त एवोद्देशेन पर्यवसानाद्व प्रत्युद्देश्यं वा कायपरिसमाप्तिः स्यात्। अत एवं संभाषितैवैकमि
तितत अवाकाङ्क्षेदं दृश्यते। उपादेयपुपादेयत्वेनाजिपतां विवक्षिता प्रतिपादिताश्च वि
वाच्यतया विवक्षितत्वाच्छ्रुतिनिर्दिष्टेष्टकानिष्कर्षो गौणप्राप्तेरित्याहैकादिन्येवेति। सप्तीरूपदस
तीति सप्तप्राप्तायैकपाक्षवतप्रतानं प्रचीयंत इति सत्त्विरस्कवत्प्रत्यासन्नेत्यादयः
सप्तसप्तमंत्राश्वाम्नातास्तत्र सप्तीरूपदर्शनादीतिश्रुतिः। यदि सप्तमंत्रकैकका २०
नामनुपपन्नत्वे विधानं तर्हि दृष्टकासु सप्तसप्तमंत्रकत्वविशेषस्याव्याप्यत्वमवगमास

वीए वस्त्विमिं त्रवास्तत्र स्पष्टपदरहितमंत्राणामानर्थक्यं स्यात्तन्नास्त्विति स्पष्टा
र्थः स्पष्टास्पष्टसमुदायेनार्थश्चातःसमुदायिनः सर्वान् मंत्रानूजन्यत्वेनप्रमाणि
यच्छब्दः स्वार्थस्यापि यत्संस्पष्टतां पिबदापि वसमुदायापितियावद् निष्कृतार्थको
दोऽपवाक्ये न तदेवार्थं वाऽसमनेयवाक्यं निलीयते न विपर्ययः तत्र माम प्राह निष्कृ
तार्थेन सीति तथा हि तं वनुह्वीहि चाव हिषिदं करोतीति पुरोडाशपात्र च तुर्धा करोति
यमेव वाक्ये पदार्थसंबंधेनान्तरालवातरीयेणाग्नेयं चतुर्धा करोतीति विनियोगाद् विष
य चेनानिष्कृतार्थे नाग्नेय एव पुरोडाशेऽध्यवस्थाप्यते एवमन्यत्रापीत्यपरः॥ पृष्टास्थिते
स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् रौद्री। पिष्टिं विनियोगाभाव्यते एवं यानिषादस्थपतिं या
जयेदिति तत्र निषादस्थपतिः त्रैवर्णिकानामन्यतम उतान्य इति संदेहे ऽ। त्रैवर्णिका
नचेन समर्थत्वात् निषादेऽपि निषादानां स्थपति स्वामीति शब्दस्य त्तिसंज्ञ वाद न्यतम

× मनुष्यानेवैतत्र त्रैवर्णिकानेवैतत्र ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते । निषाद एव स्थपतिः स्यात् । कर्मधारयश्च समासो निषादश्चा
सौ स्थपतिश्चेति तादर्थ्यलाभेन लक्षणाभावात् षष्ठीसमासे तु संबन्धलक्षणेति षष्ठ्यश्रवणा
त् । समासस्थषष्ठीलोपोऽपि प्रातिपदिकार्थान्नैव षष्ठ्यर्थबोधिनी । द्वितीयायाश्च प्रते
21 कृ निषादस्थपतिना लक्ष्यांसंबन्धं च संबन्धवसतिनाश्रुतषष्ठी कल्प्या । तस्मान्निषाद
एव स्थपतिरिति । षष्ठे दिफलार्थे कर्मणि मनुष्यकामस्यातिर्यगादेरप्यधिकारः स्व
र्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशंक्यागमश्रुत्यर्थवत्त्वाय समर्थविषयत्वात्स्वर्गका
मपदसंकोच्यतिर्यगादेश्चाक्षेत्रादिसाध्यान सामर्थ्यम् अतो मनुष्याणामेवाधिकारश्चोक्तिस्तेषा
मेतेषां विशेषाभावात्तु वर्णस्य मध्ये अधिकारोऽति प्राप्ते द्वयोरिति । त्रयाणामेवा २१
धिकारः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति तेषामेवा
ग्निसंबन्धश्रवणादिति । द्वितीये स्थितं । अथैकवचनादेकं वा कर्तृसाकांक्षं बोधितागेस्या

नू' देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति मंत्रेण एकं वाक्यं ज्ञितं चेति संज्ञायेयप्रा नामर्थ्यं भेदात्स्मृदा
यस्य वा यत्कृत्वाङ्क्रिन्ता' मिति प्राप्ते ऽभिधीयते' एकप्रयोजनोपयोगि विनियोगार्थस्यैका
र्थस्यैकवपद्दान्यैवं वाक्ये तत्वतस्थैवस्यायादिपदा विनागेसातिपद ध्वंदं सावां हुंतं
वेत् नगो वां विस्तृतञ्चित्यत्र सत्यपि विलक्षणत्वपर्य्येकिंचेऽनावां न्हूले न वाक्यभेदातू' स्मोवं तं
स्पदनेनैणो' पितात्मिन्नसी देत्यत्र सत्यपि सावां न्हूचेऽर्थभेदेन वा क्यभेदाद देवत्राद
त्मदनवरणं प्रयाज्यपं त्यन्यत्र पुरोडाशप्राप्तिष्ठा पना' मिति वाक्यभेदोऽतनूनपयं स्म त्रि
तं' देवताञ्च यागं न प्रयोजयेदिति' विधिवद्गानस्य तदर्थत्वात्' देवताञ्च यागं प्रयोज
येत्' न्याय' तो' विवक्षितत्वात्' यागस्य तदर्थत्वात्' यथा' ति' विप्रीत्यर्थं च यागं इति प्राप्ते
पिवेति' प्राप्तेतः' यत्कर्म प्रधानं यं गच्छाप्तिन देवता' यद्धैतस्वर्गकामइति' यागा
गतयाऽभ्यासा चनताया' राष्ट्र पूर्वत्वात्' देवतान्दृश्यादृतं चाक्रव्यस्य यागस्य गुणाद्गति
गुणाभ्यस्ये देवता प्राधान्यं वर्त्ततेइति तदस्मात्तत्प्य' विरुद्धं गुणस्त्रीवादा' दित्यर्थः। यएवस्तो

विकार इति शाबरं वचः । लौकिकवेदयोः शब्दार्थभेदो लौकिका वैदिका इति मन्देनान्नेदादेतदै
दैव्यं मनुष्यत इतन्मिति देवमनुष्योर्न तत्त्वाज्ञेयमनाद्येति प्रापयन्त्यराह्वांतितं लौकावग
तसंबंधे शब्दानां वेदे वा एवं चोपपत्तेरैक्येन च प्रत्यभिज्ञानात् इतमेव चास्य स्फुट
र्थं चान्ये वैकार्श्यार्थ्यायोरिति निवीतादिवदिति निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुप
22 वीतं देवानामिति दर्शपूर्णमासयोराम्नायते तत्रोपवीतं विधीयत एवं इतरयोर्न्हनुवादे वि
रर्थवाद इति संशये सत्यपूर्वार्थलाभात् मनुष्यशब्दस्य च मनुष्यप्राधान्ययत्रियादि चान्तन
मनःस्मातिथ्येषु च निवीतव्यापि श्रेयः प्राचीनावीतव्यादिति पूर्वपक्षे राद्धान्तः प्रा
हि मनुष्याणां क्रियासु सौत्रं यथैकं गलं विविच्य भारताद्देहार्द्धं बंधनं वा निवीतं प्राप्तं च प्रा
चीनावीतं वचनान्तरात् पितृयज्ञे तदनुवादेन निवीतमित्यादि रर्थवाद उपवीतं स्तोतु २२
मिति । लोके तिष्ठो भेश्रूतातिस्त्रः सामिधेनीरुपसदः कार्यश्चाददशाहीनस्येति उपसद इष्टि वि
शेषाः तास्त्रिश्चैव ज्योतिष्टोमस्यैव द्वादशाहीनं चानुसामिधेन्योतान्हीनस्येति विंतार्थ सामि एक

ह्यात् ज्योतिष्टोमः। अहीनोऽप्यहर्गणात्मकत्वात् द्वादशाहादिः। अतः खः ... तौ स
मुद्रदृत्तिस्मृतेः खस्येन्द्रादेश्यात्। तत्र साङ्कप्रकरणात् साङ्क एव द्वादशाहोपसत्ताविधी
येत न वा साङ्के अहीन इत्यानुपपत्तिरिति वा। अत्र सर्वप्रकृतित्वेन कस्यांगविकल्पना
न हीयते कुतः भिन्नम् अतो ज्योतिष्टोम इति योगेनापि ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिसंभवात् त
स्यान्तो ... षडिति प्राप्नोति तं उच्यते एवस्यात् प्रधानुमन्त्रेण मंत्रस्य प्रकर्षो ... व
समि॰ ८ यत्त्वयाप्रतमापशुनिं ... त्रिषीयेत्यादेरिव बलवता लिंगेन दुर्बलस्य प्रकरणस्य बा
धितत्वात् न वत्र्यहीननाम्नोऽपि साङ्केऽप्यपद्यते यत्संयादृहे वैलोभ्यत्वात् तस्मात् द्वा
दशाहोपसत्तायां उत्कर्षः संप्रतिपत्तान्तादिह तु पुरुषार्थे चेपुरुषसंस्कारकत्वे च प्रदो
द्वयाहपुरुषार्थत्वे चेप्याप्यारस्यनानर्थकां ... ज्योतिष्टोमे श्रूयते तीर्थे स्नाति तीर्थे
पिबति ... यजमानानां जवतीति। दर्शपूर्णमासयोरप्याम्नायते ... यजमानो ब्रूयात् ...

यदि ह्यत्र क्रतुरिति प्राणापानावात्मं च नत्त इति तत्र तीर्थस्नानं तं जानीयादिति मंत्रो भाराणां
बर्हिषि प्रकृतक्रतुचर्मः । उतस्य कृष्णमनुष्यचर्मः प्रकृतप्रक्रतुयुक्तमनुष्यचर्मैवेति स
देहेन तावत्प्रकृतक्रतुचर्मत्वं वाक्येन पुरुषचर्मत्वं च प्रतीतिः । प्रकरणाद्वाक्यस्य
23 बलवत्त्वात् अत एव न प्रकृतक्रतुयुक्तपुरुषचर्मत्वे दुर्बलस्य प्रकरणस्यावि
रोधकत्वात् । तस्मात्क्रतुहूतपुरुषचर्मचर्मप्राप्नोति इति तं ग्रीष्मे लकृष्णो न तावदिदं पु
रुषं प्रति उपजायप्रचरनेन कर्मणि न विचीयते पूर्वकल्पनाप्रसंगात् । वाक्यशेष
निर्दिष्टस्य वर्तमानोपदिष्टचैतन्यपुरुषचापत्नान्वयात्तेः गुणकर्मानुस्यात् तद्धि न पुरु २२
षमात्रेविकल्पनुवाक्यं वैयर्थ्यात् । अपूर्वसाधनत्वात् कर्म । वैचमत्वं अपूर्वसाधन
चोदनकृष्णाव प्रकरणाद् इतिहृति दुर्बलस्यापि प्रकरणस्य वाक्येनानुज्ञातत्वात् प्र
कृतक्रतुयुक्तमनुष्यचर्मचर्मैवेति । एवं यपातीर्थस्नानादेः प्रकरणाद्वाक्याच्या

त्रस्वनुष्ठानमपि पुरुषचर्मचं तथा वाऽस्याप्रावाऽस्पृष्टीनामिति वाक्यानुमितिर्वि चैवा
क्याद्वेदार्थानुष्ठानपुरुषचर्मचामित्यर्थः । तृतीये श्रमणा । चोद्दिते पूर्ववद् । जिज्ञापा
त्वं न हिंस्यादितीनिषेधः पुरुषार्थः न त्रैवर्णः च्यन्नतवद् नानिषेधस्य त्रैवर्णचो वि
कारणानुत्रम्यते । दर्शपूर्णमासयोराम्नाप्यते नान्नतं वदेदिति तत्रायो निषेधः
त्रैवर्णः पुरुषार्थो वेति संशयः तदर्थं प्रतिषेधस्य प्रवृत्तिः । किमर्थेति वा विविंम
तेऽयोऽयदर्थं प्रवृत्तः स न निवार्यते स तदर्थमेवा निवार्यते प्रवृत्तिवृ मर्थ्या । मि
थ्यायां च व्याख्यायते । न कर्तारं जिज्ञायते । नवेति वा विचार्यते । स्यान्नेहितो हि
तो । रितस्य प्रत्यये न प्राच्यन्येनान्नेहितत्वात् प्रवृत्तेः प्रयोजनाकांक्षावेलायां श्रु
तिसंनिधापित कर्तृर्यपेक्षोपायत्वं प्रकरणमाच्चयाधवगम्यते । स्नानेहि तेनु का
यवश्रुत्यन्नाववादर्यान्निक नु । प्रदानं प्रति गुणान्तत्वेनैवावगतेः प्रकरणे न प्र

श्लो॰ कचतुर्थ्यीतावत्कार्यतेतत्रपवतिदेवदत्तइत्यत्रव्याख्याते॥कृत्रविगमात्तलः॥कृप्रीत्यिचेति
सूत्रगतचकारेणकृतेर्यापिलक्षारवि॰क्षनात्कृतकारादेशानांवतिवादीनांस्थानिवद्भावेन
वर्त्तिवाचकचादाख्यातान्निचेयः॥कृत्तेति॥प्रापयत्यराहूंतितंत्रोपलत्लूत्तो॥कृचतुर्थ्यांयिंप्राति
24 पचव्याख्यातेनकर्तुस्थयोर्द्विविवनैकवचनविचक्षनात्तकर्त्तसंख्येवाख्यातवाच्या॥नकृर्त्तो
संख्येयवर्ण्णविवक्षायां॥द्विवचनेबहुविरस्वकर्मणिविचक्षनात्॥याचाख्याता॥कृकर्त्तप्रती
ति:साव्याख्याता॥निहितलावनयापकर्तुरूपस्थापनंपद्मयप्रसिद्धा॥सूत्रचान्निचेयच
चेत्यचयोरुदासीनं॥व्यापिवाल्॥कृपर्लीत्यानिचक्षयघेकयोरितिसूत्रेण॥द्विचैकच
योरर्थयोर्द्विविवनैकवचनविचक्षनात्कर्तृसंख्येवाख्यातवाच्या॥नकर्त्तासंख्येयव
र्त्तिविवक्षायां॥द्विचैक॥ष्वितिस्यात्॥द्वयोरेकस्यचकर्त्तॄणां॥बहुचादाख्यातेनकर्तुरिन २४
॥निक्षनेऽनभिहिता॥चेदारविहितततृतीयापत्ते॰पचा॥तिदेवदत्तोतेतिप्रयोगप्रसंग॰
॥सतदृत्य॰त्रापिकर्तुर्गिप्रमानचात्॥तत्संख्यानिचक्षनायातद्दातेचेत॥नव्यनतदृत्ति

हिंसायामपि क्रतुरितरथा स्वकृतोपकृत्यापत्तेः प्रत्यवायाभावनायाः श्रुतव्यापारत्वादाख्यातेन
प्राशस्त्येन बोधितत्वान्न हिंसाया हि तत्र विधेः स्वप्राशस्त्येनाबोधितेन चान्यत्र प्राप्तत्वात
क्रत्वादीनामपवर्गत्वादाख्यातेः प्राशस्त्येन कृतितत्वात् भावात् प्रमितेतद्रूपत्वाद्दैव क
र्म प्राशस्त्येन कर्तृ प्राशस्त्यस्याद्योतनात् तस्मादाख्याते न क्रतुरनाभिधानात् सिद्ध
मन्तव्वदनप्रतिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमिति । अत्र भाष्यकारैर्न हिंस्यादित्युत्सर्गः अग्नीषो
मीयपशुमालभेतेत्यपवाद इत्युक्तं विशेषविधिविहितस्यार्थस्य सामान्यविधिनापि वि
षयीकारे उत्सर्गापवादन्यायः यथाहवनीये जुहोतीति पदे जुहोतीति होमत्वात् स्था
हवनीयादन्यत्र विधिनापदस्य विषयीकारे पदे होमान्तरमात्रे विशेषविधिना बा
धित इतरपरत्वं सामान्यशास्त्रस्य अत्र तु बलिमिति न्यायेन निषेधस्योपादानेन पुरु
षार्थहिंसाविषयत्वं न तु क्रत्वर्थहिंसाविषयं न प्रवेशाद्युत्पत्ति शाक्यायायापि इति न वन
हिंस्यात्सर्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रस्याग्नीषोमीयपशुहिंसाविषयविशेषशास्त्रेण

ण बाधनं। सामान्यशास्त्रस्य हि सामान्यद्वारेण विशेषोपसर्पणं विलंबेनेति सामान्यवि
शेषस्य तु शास्त्रात् शीघ्रतरप्रवृत्तत्वात् दुर्बलत्वादिति सांप्रतं। न हि बलवद्विषये दुर्बलं
बाध्यते। किंतु सति विरोधे। चेन न वेत्यत्र। इति विरोधे लिंगमेव रथागति चात्। प्रकृतीकांपी
25 यं पशुमालभेतेति हि क्रतुप्रकरणे समाम्नातं क्रत्वर्थतां प्रत्यगमयति। न च प्रकृतय
ति निषेधस्यापादितां प्रत्यय पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां। तेनास्तु विधेश्च यदन्यस्य पुरुषं प्रत्य
नर्थहेतुता। विधेश्च क्रत्वर्थता कोऽपि विरोधः। यथाहुः। यो नाम क्रत्वनुपकारकः कल्पनादी
नि न ह्येयेतु। न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथा वो दितां सिद्धिमित्यत इति। क्रत्वंगानां हि ते विधेश्च
नां पुरुषार्थं चात्तदतिक्रमे पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोर्वैगुण्यं यथा विहितस्य तस्य २५
सिद्धेः। नहि क्रतुशेषः प्रतिषेध्यते यतस्तदतिक्रमेण क्रतुवैगुण्यं स्यादिति न ह्येतत् क्रतु
रत्वात्। प्रथमपादे संचितः। नित्यवदाम्नातानां यथा। ह्येव चं न नाम तऊत्पत्तराज्ञा

वेकल्प्यते। यथाहुः। एवमेषोष्टदोषोपि यत्व्रीहियववाक्ययोः। विकल्प आश्रितस्तत्र
गतिरन्या नाविद्यते। प्रकृतसाधनीकृतपुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया हि पुरस्परान्नपेक्षौ
व्रीहियवौ विहितौ। शक्नुतश्चैतौ प्रत्येकं पुरोडाशद्रव्यान्निर्वर्तयितुं तत्र यदि मिश्राभ्यां पु
रोडाशः निर्वर्त्यते तान्यंगान्यमिश्रसमीक्ष्य प्रवर्तमानानि नैव यथायि (?) शक्नोति मि
श्रेणवान्यथा च मेतेषां नवांगानुरोधेन प्रक्रान्तप्रयासो गोसवश्च कुर्यादिति वधु
तः। प्रक्रान्तोपक्रमप्रक्रान्ताभ्यासः। अंगानुरोधेन वसोऽभ्यासः। न चांगाकृतेद्वा यथैवा
दि ग्रहानुरोधेन यथा प्रचासनस्यसोमयागस्याष्टात्रेरेवमत्रापी। तथा कृसोमेनय
जेत नीति हि तत्र पूर्वयागविधिः तत्र चदक्षापुष्टिपरीमितस्य सोमद्रव्यस्य सोममाभि
षुणोति सोममानि ज्ञापयतीति इति वाक्यान्तरात्। तो चनयस्य सद्वारेण यागसाधनी
भूतस्येद्वाख्यापुष्पेन प्रादेशमात्रेषु वृपात्रेषु ग्रहणानि विधाय वृ प्रकल्पनानि संस्का
राविचीयन्ते नानुसोमयागोद्देशेन इन्द्रवायवादयो देवताश्चोद्यन्ते येन तासां यागा। नः। ष्य

त्तिलक्षणौ द्व्यर्थश्चेन्न विकल्पः स्यात् । न च प्रादेशमात्रमेवैकं कूर्चं पात्रं दशमुष्टिपरिमितं सो
मरसग्रहणाय कल्प्यते येन तुल्यार्थतया ग्रहणानि विकल्प्येरन् । न च यावन्मात्रमेव कूर्चं पा
त्रं व्याप्नोति तावन्मात्रं गृहीतापरिशिष्टं त्यज्यत इति युज्यते । दशमुष्टिपरिमितोपादानस्या
दृष्टार्थत्वात् । एवं तद्दृष्टार्थं न वेत्यदि तत्सर्वं यागे उपयुज्यते । न च दृष्टसंभवत्यदृष्टकल्प
26 ना युक्ता । इदमत्राकूतं । न समुदायानुवादश्च सोमवाक्यस्य प्रत्यभिज्ञानाभावात् । ऐन्द्र
वायवादिशिष्टान् हि रसमानिदधाति सोमपानि पूर्णोति सोमं प्ह्वानयतीत्यादिवाक्ये रसस्य
प्रस्तुतत्वात् सोमशब्दश्चलतावचनः । न तच्चलतो विशिष्टयागविधेरयं वचमनुवादः
स्यात् । प्रत्यक्षे च यागविधावनुपात्तविधिविकल्पनानुपपन्नात् तस्मात् सोमेन यजेतेत्यपूर्वं वि
धिः । इतराणि चैन्द्रवायवादिविशिष्टग्रहणाख्यसंस्कारविधायकानीति । द्वितीयेऽपि तन्नि २८
पितं । तन्निवृत्तेति दर्शपौर्णमासे विधीयते । न वेद्यं प्रकल्प्यते प्रकृत्वावर्थवादः स्यादानर्थक्या
परसामर्थ्याद्वा । अग्निहोत्रं प्रकृत्याम्नायते तण्डुलैर्यवाग्वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा जु

हुयात्तन्नयागस्यानुपपत्तेर्न हि नास्ति नारायणपात् अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्च पयसाग्नि-
होत्रं जुहुयादिति तत्र किं जर्त्तिलगवीधुकवाक्ये विधौ अनाहुतिरिति च प्रतिषेधः पय-
सेति वा विध्यंतरं उत पयसैव विधिरितरस्तदर्थोऽर्थवाद इति तत्रानाहुतिरिति नि-
दायप्रतिषेधश्रवणेन विधिश्रवणत्वाद्योगान्निषेधं प्रकल्पयेत् । यद्यन्यं विधिं स्वशब्दे-
नैव न कल्पयेत् कल्पयति चेत् पयसेति विधिं स्वशब्देनैव प्रक्लृप्तेऽर्थवादः स्यात् ॥ वि-
ध्येकवाक्यता हि प्रत्यक्षे वाक्ये निंदादि वा प्रतिषेधकल्पनां वारयति किंचैकस्मिन्नपि
प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् जर्त्तिलगवीधुकयवागूभ्यां होतव्यं न वा होतव्यमिति तत्र प्र-
तिषेधकल्पने स्यादेकस्याप्राप्तौ तत् जर्त्तिलगवीधुकपयसां विधिचारेण विकल्पासिद्धेः
ननु निंदायाः प्रतिषेधशेषत्वान्वये कथं विधिशेषत्वं अतः परसामर्थ्याद्भवति परस्यापर्य-
होमाविधिनैव वाक्यं च सामर्थ्याद्भवेदपर्थः । इह हि यागाधारस्य पशुहिंसाविरहाद् जर्त्तिलग-
वीधुकहोमः प्रशस्ततया विधीयते तदनुततोऽपि पयोहोमस्य प्रशस्ततरत्वार्थमनाहुति

वाक्येनज्ञप्तिलिंगवीचुकृहोमोत्तिंद्यते। तस्माद्द्वर्थवादइति। साध्यानुबंधभेदादिति। द्वे
कार्यप्रधानाकराणांशास्त्रभेदः साध्यभेदादनुबंधभेदाच्च तत्रसाध्यंसत्त्वविधेर्न्नपत्या
प्तिविकृतिसंस्कृतिकराणि प्रकरणान्यवांतरव्यापाराः। विकारस्तु सवनस्यपिंडन्यायात्
27 दोहनस्यपयः प्राप्यंप्रोक्षणस्यव्रीह्ययःसंस्कार्याः। अवघातस्यतएवविकार्याः। प्रया
जादीनांदर्शपूर्णमासादिकरणानिप्रत्युपकारः साध्यः। आग्नेयादीनांप्रत्येकंकर
णावांतरव्यापाररूपाण्यपूर्वाणिसाध्यानि। सर्वेषांचैषांविकाराःफलंपरमसा
ध्यमिति। तेषांच नियोगाः पिष्टंसंयौतीत्यादिशास्त्राणि जुह्वंते। तथाऽऽध्यादेवता
दिरूपभेदादग्नेर्भेदस्ततश्च नियोगावच्छेदकत्वस्य चर्यात्मकानि विषयभेदइति।
सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्। अस्यार्थः षड्ज्योतिरर्थेषुः सर्वज्योतिरिति
एतेनसहस्रदक्षिणेनयजेतेति। तत्रसंशयः किंयजेतेति संनिहितज्योतिष्टोमा 29
नुवादेनसहस्रदक्षिणाख्यगुणविधानं नतेतगुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति किं

तावत्प्राप्तं । ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वात्तच्चानन्यत्वेनेति तदनुवादात् ज्योतिरिति प्रातिपदिकमा
त्रं प्रगिवादोपि तेनेति । न नु कृष्णलवत्प्रसिद्धमानत्वेऽपि वैदिकत्वेन कर्मनाम व्यवस्थापनात् कर्मणो
ऽप्यनुवाद्यत्वे तन्त्रस्य नाम्नोऽपि तथैव व्यवस्थापनात् ज्योतिः शब्दस्य वसन्ते वसन्ते ज्यो
तिषेति वज्योतिष्टोमप्रयोगदर्शनात् नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोके सिद्धत्वा
त् जीमसेनोपलक्षणे जीमपदवत् । अपि शब्दस्य चानन्तर्यार्थत्वे स्यात्संगतं । चिन्त्वेऽनुपपत्तेः
गुणविधौ त्रिवृत्वमंतरा विधेयस्य गुणमात्रानन्वितस्याश्रुतत्वाद् द्वादशशतदक्षिणाया
श्चायुक्तत्वात् तथा सहस्रदक्षिणायास्सह विकल्पोऽपपन्नः । प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य
सहस्रदक्षिणागुणविधानार्थमयमनुवादोऽन्त्रेकर्मांतरमिति प्राप्तं । एवं प्राप्तेऽभिधीयते
न वेत्पूर्ववत्स्मिन् गुणविधेर्यदि तदेव प्रकरणं स्यात् । विच्छिन्नं तु तत् । तथा हि संनिधा
वपि पूर्ववत्संबन्धार्थमंतरा प्रतीयमानप्रमाणाभावाद्वा पर्यवस्यति न्यायात् । तस्माज्ज्योति
ष्यान्तरापर्यवाता । पूर्वबुद्धिव्यवच्छिन्नत्वात् पूर्वबुद्धिं प्रस्तुतहानेऽजोवासिद्धं न जानुदो

देवदत्तायगामथदेवायवाजिनमितिदेवशब्दाद्देवदत्तंवाजिनमाहुरमवस्यांतितोकिकान
तथाचोपरिष्टात् यजेतेतिश्रूयमाणः संबन्धार्थपदव्यवायात् तच्च सर्वबुद्धिमनादि चनूत
त्र गुणानिच्छन्नमात्रासमर्थकर्मांतरमेव विचन्ते। नचैकत्रानुपपत्तालक्षणेयं सेनेति शब्द
ञोतिष्टोमे प्रयुक्तद्रव्यसत्त्वामप्यनुपपत्तौ लाक्षणिको युक्तः नन्वाहि गंगायां घोषइत्यत्र गं
28 गापदं लाक्षणिकमितिमीमांसकगंगायामित्यत्रापि लाक्षणिकं नववानिन्नेदोपि वप्रथमसंक्रां
तरेणे। द्वित्रीवितयज्ञिसामान्यविकरणपंचमनामधेयमात्रमावदति। ननु संक्रांतरोपजनि
तान्नेदाचियमपनेनुमुसहते। तथाचाथशब्दो विकारार्थः प्रकरणांतरतामवद्योतयति
एषशब्दश्चाचीत्रियमाणपरपरर्थकइति सायंसंक्रांतराद्भेदइति नवनुसंक्रांतरानेकर्मनेदः
प्रस्तुतोकर्मायात। मित्यत नप्राह नमात्रिचात्र वेदांतर। बोद्धितोषिति। तन्मात्रेकर्मप्रस्तुक २८
प्रत्ययनंतरमच्चोविहितमुपात्तोशिष्ट। कर्मस्वरूपत्ययमौत्तरकालविहितमुपात्तं। शिष्टं
तथासूपनेदोपिकर्मनेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो यथा वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्यो वा

ज्ञिनामित्येवमादिषु इदमाम्नायते। तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेति। अत्र ह्य
द्रव्यदेवतासंबंधस्तु मितो योगो विधीयते तदनंतरं वेदमाम्नायते वाजिभ्यो वाजिन
मिति। अत्र पदं संदिह्यते किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि त्रिवाजिनं गुणो विधीयते उत कर्मांतर
द्रव्यदेवतांतरावच्छिन्नमपूर्वं विधीयत इति किं तावत्प्राप्तं द्रव्यदेवतांतरावच्छिन्नं कर्मां
तरं विधेयं विधिगौरवप्रसंगात् कर्मांतरापूर्वकल्पनागौरवप्रसंगाच्च। अत्र कर्मांतरं विधेय
न मापि तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि त्रिवाजिनद्रव्यं विधिः। न चाप्याप्तेः शिष्टामिक्षा गुणावरोधस्य
तंत्र वाजिनमलब्धावकाशं कर्मांतरं गोचरयतीति चेन्न। उभयोरपि वाक्ययोः समस
मयप्रवृत्तेरामिक्षावाजिनयोरुभयोस्तत्संबंधिप्रमाणेनाप्यामिक्षायाः शिष्टत्वात् तत्कृ
यमनयावरुद्धत्वेन वाजिनं निविशेत। न च वैश्वदेवीत्यत्र प्रोक्ते अतः आमिक्षासंबंधो
विश्वेषां देवानां येन वाजिनसंबंधस्तु वाक्यगम्यात् बलवान् भवेत्। उत्तरवाक्येऽपि पदां
तरापेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्यत्वाविशेषात् नात्र गौरवं तु वैश्वदेवीत्युक्तेः आमिक्षापदान्

पेक्ष्यमाणमिन्द्रक्रमवस्थापनं ।ः मस्तु वाश्चोतश्चेत् तथापि वाजिन्य इति पदं वाजमन्नमाभिर्ता
तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्संबंधेन विश्वान् देवानुपलक्षयति यद्यपि विश्वदेवशब्दः
तु वाजिपदं जिन्नं येन वचसा [illegible] चोदनात् ते न वाध्यन्ते देवता चेन न दृष्टांतरेणान्यथाप्ये
क्यचेन सूर्यादित्यपदयोः सौर्यादितच्च वो [illegible] दैवत्य प्रसंगात् तथापि वाजिनितीमेः
सर्वनामार्थस्मरणात् सन्निहितस्य च सर्वनामार्थत्वात् विवेषां देवानां च विश्वदेवपदे
न संनिधापनात् तच्च दपुरः सराएवैते वाजिपदेनोपस्थाप्यंते न तु सूर्यादिपदवत् स्व
तंत्राः तथा च तदुपजन्मप्यं वाजिपदं विश्वेदेवोपहितामेव देवतामुपलक्षयतीति
न त्वाक्षांतराद्देवतांतरेदः । ततश्चाभिक्षासंबंधोपजीवनेन विश्वेभ्यो देवेभ्यो वाजि २९
भ्यः विचीयमानं नाभिक्षया बाध्येत किंतु तया सह समुच्चीयत इति न क्रमांतरमपि तु वा
क्यान्यद्वयद्वय युक्तमेकं कर्म विचीयत इति प्राप्त उच्यते स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवी

29

।ति तद्धितस्य तस्येति सर्वनामार्थे स्मरणात् संनिहितस्य वा विशेषस्य सर्वनामार्थत्वात् त
त्रैव तद्धितस्यापि दृष्टत्वे। ननु विश्वेषु देवेषु न तत्संबन्धेनापि तत्संबन्धिमात्रे न चैवं स
ति कस्मात् वैश्वदेवीशब्दमात्राद्देवता। सिद्धौ प्रतीम। न तत्पर्यवसानाय चापेक्षास्ति
स्याचिता। चेत्स्वतंत्रं हि पदं समर्थमर्थो चियमावश्यनुदृदनुसान्निहिता विशेषा जिज्ञासायितस्यां
निश्चिममपेक्षमाणंसा। न स्वपदमात्रमिद्धापदममपेक्षतदृति कुतस्त्यामिद्धापदानपेक्षस्यामि
निश्चिममपेक्ष्यमाणा। कुतो वा तत्रानपेक्षा। स्वतश्च सत्यामपि पदांतरानपेक्षायां यतप
दृ प्रत्ययप्रसंगः। कुतो वा तत्रानपेक्षा स्वतश्च सत्यामपि पदांतरानपेक्षायां
दंपदांतरापेक्षमाने वक्तेत स्यूपाणां तत प्रथमजा विपदा वगम्यत्वात् श्रौतं बलीयस्त्वा
यत्तु पर्यवसितानि च न पदानि हित पदार्थविगमगम्यं तद्वरमप्रतीतिवाक्यगम्यं दुर्बलं
वेति तद्धितश्रुत्यवगतापि क्षात्तदुणागुणावरोधात् पूर्वं वर्णसंयोगिवाक्यनुद्व्यं स्वसंबं
चिवर्णं पूर्वस्मात्। तानि नित्ति। एवं च सत्ति नित्यवदवगतानपेक्षभावनत्वाद्वा। सिद्धानवादि
× न दृ योगात् सह विद्यपः समुच्चयो प्राप्नुयाति। न चाच्च चोमि

रूढ्या चादनपेक्षत्वात्त्वाज्ञिन पदं कूयां विद्यौगिकं सापेक्षत्वादन्ति विश्वेदेवशब्दं देवतां वै
श्वदेवपदादाग्निदावुक्त्यां प्रत्युपसर्जनीभूतामवगतामुपलक्षयिष्यति प्रकृते हि स
र्वतामपदगोचरः प्रच्छन्नं च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनं प्रामाण्याद्भूतनाविवेकृत्यना
30 गौरवेऽनन्त्मुपतव्येवं प्रमाणास्य तच्चाविषयत्वात् तस्मादग्नये हं पूर्ववदुपासितव्य वि
नोऽगुणात्वकर्मभेदः एवं द्यावापृथिव्योर्वाग्निविधायां षड्ग्निविधानेन्नात् एवं प्रागासं
वादेष्वपि स्तूनाश्चिकनावेन विद्यान्नेदवृत्ति दामेस्थितं विचित्राध्वस्य मंत्र वेनाव
स्याक्तेन तेदना दर्शपूर्णमासयोर्देवतापदद्वन्याग्नेयादीनिस तिसां तिवाग्नेरग्निकम
नादीनेऽन्यत्कर्मा ग्निः पावकइत्यादीनि तत्र सदेहः किं हविः प्रदानसमयपेनकेनाभि ३०
दाग्निवाव दत्तपदेनाग्निरुद्देश्यः उताविविचेगताग्निपदेनैवेति तत्रापरिस्त्पच्चाद्धिवत्ता
वेस्य तस्य वेयेन केनाविदाग्निवाचकपदेनाग्निरुद्देश्यः उताविवेचितताग्निपदेन

वोति । तत्रार्थस्तूपचाद्देवताञ्च स्यात्तस्य वचनेन केन विद्धावकृ नानिर्देशासंभवादनियमइति
प्राप्ते राद्धान्तः । सत्यमपत्तिमवंदेवताञ्च तन्तु न स्वर्गवाग्दिचाद्रिसंभवातिपासेञ्च ःस्वा
हेत्यादेर्मासादेरदेवताञ्च प्रसंगात् । वृत्तुत्य समान हविः प्रत्युद्देश्यचेद् देशाम्बुदावेः प्र
तिप्राक्यन्यानन्तरिदर्शनः । तत्राग्नेयइति विधिचेगतस्यैव मंत्रचेद्देवताप्राकृताकृचेनावो वि
स्याद्गवालेपिस्यात् । तद्धितवन्नाग्निनृष्ट्यनहविः प्रत्यन्ते । प्राप्तत्वेननिर्देशाद्धविस्या
गवाजेष्वपि तत्रैवसानिर्देशः । राद्धान्तरेतानिर्देशेदेवताञ्च न स्यात् तस्माद्धविरिन्द्रा
स्यैव मंत्रचेद्देवताप्रकृष्ट्याकृ चेनावः स्यात्तेन हविर्देवताप्युद्दिश्यहविषश्चाप्येतोति । ता
चायजतीत्यादिषु एवं क्रतौ चेत्यस्तोयजतिनापृष्टत्वाद्विमेवाकृ मिमावनादि वापवै
वोति किं प्राप्तं । यच्चर्यानुबंधच्छेदेन शाक्षान्तराच्चिवराज्जावनाञ्जेदा नेकानात् याचय
स्य व पक्षञ्जेदमत्तरेणाजेदानुपपत्तेः । सामिश्चायजतीति प्रथमजाविभावाक्येन विहि
ताकृमिनीवनाविपरिवर्त्तमानोपरितनैर्वाक्यैरकृचतेनचप्रयोजननादननुवाद

प्रमाणानां सिद्धस्याप्रयोजनत्वस्याननुयोग्यत्वात् । कर्मजावनाज्ञेदेवानेकापूर्वविंतरव्यापार
मेकं कर्मेति प्राप्तं । एवं प्राप्त उच्यते परस्परानपेक्षाणां हि समिदादिवाक्यानां तेषां
वाक्यैव प्राथम्यानामपि युगपदध्ययनानुपपत्ते: क्रमेणाधीतानीति न चयमे
षां प्रयोजक: क्रम: परस्परापेक्षाणामेकवाक्यत्वे हि प्रयोजक: स्यात् । तेन प्राप्त्यभा
31 वात् प्राप्तमित्येव नास्तीति कस्य कोऽनुवाद: । कथं विधिपरिदृष्टिमात्रस्योत्सर्गि
कात्प्रवृत्तप्रवर्त्तनात्कृणाविधिचापवादसामर्थ्याभावात् । गुणाश्रवणे हि गुणे वि
शिष्टकर्मविधानेपि चोत्पत्तिवाक्यगुणमात्रविधानलाघवाय कर्मानुवादापेक्ष
यं विपरिदृष्टेत्र कल्पकारोपयपादञ्चानुवृत्तीतिदाचीवाचे परे वाक्ये विपरिदृष्टत्वपे 32
क्षायत्माग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य होमस्य विपरिवर्त्तमानस्यानुवाद: । नचा
त्र गुणाद्भेद: सामिदादिपदानां कर्मनामधेयत्वात् गुणवचनत्वाभावात् । ज्यरश्म
णो विशेषितया वचिवचनविहितं न कर्मानुवादनकस्य गुणो विधीयमिति वा न

गम्यते न वा पूर्वं नामज्योतिरादिवद्विधानासंबन्धं प्रथममवगतं यतः पूर्वबुद्धि
विच्छेदेन विचीयमानं कर्मपूर्वस्मात् संज्ञातो व्यवच्छिद्यात् । किन्तु प्रथमत एव कर्म
सामान्याच्चिकीर्षयैवावगताः समिदादयस्तद्वशात् कर्मनामधेयं तां प्रतिपद्यमा
नाः अप्राख्यातस्यानुवादत्वे विधयोऽनुस्यात तन्त्रेणकस्य विदीर्णातो तस्मात् स्वरसासि
द्धप्राप्तकर्मविधिपरत्वात् कर्मण्येव प्रथमत्वात्सो ज्ञावनानुबन्धचतुष्टता निर्दिदानेत्ना
वनाञ्जिनः । त्रियथा तयान्याख्यातरा विहिता न्याप्यविद्याः शाखान्तरविहिता न्योऽवि
द्या न्योन्यासोऽत्रेकृष्यतीति । अत्र चयानुबन्धचैत्यत्यः सत्कान्तरे कर्मभेदः तेनानुबन्धचा
त्र । यजतिददातिजुहोतीत्यत्र क्रियजोत्पादस्य एकभावनानोविनिर्दिष्टं त्युत प्रतिका
चर्यं भावनान्तेदद्वतिसंदेहे भावनायाः प्रत्ययार्थस्य प्रकारनचान्तस्मिन्नगुणान्त
तत्समन्वयनितांसमुच्चयद्वयेकभावनाविशेषफलचेप्राप्तेराज्ञान्तः । नियमेन व्यक्

प्रत्यययोरुचितात्वेनाश्रयित्वात् । प्रत्ययस्यैव कर्तोऽस्तीति सूत्रेणाविर्भावात्कृतैकवचने
नैकस्मादेव कर्तोर्द्विकर्मनाद्येकस्य कर्मणोऽनुरक्त्याभावनाद्विहिता सा न कर्मन्नर्थेति
32 रेण संबध्यते । न संबंधस्योत्पत्तिर्निष्टत्वात् । यत्र पदांतरोपात्तं प्रकरणं तत्र नव
ति गुणानां समुच्चयः । क्रियाद्रव्यगुणादीनां तस्मात्पुनरेकस्य चात्मकस्य चांत
रवकर्मजदोषाभावनाद्भेदः कृतानुबंधत्वादुच्चस्यैव कृताकांक्षसंबंधत्वात्तद्भाव
नायादत्यर्थः । यद्यपि वाक्येन बलीयसा सांनिध्येदुर्बलो बाध्यते तथापि विरोधे स
तिनिवेशास्त्रिविरुद्धोऽप्ययं वाक्येनाविनियुक्तस्यापि स्थातिष्ठोऽपि प्रवर्गस्य सांनिध्यस
नाविधायापि विनियोगसंभवात् । यथा ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजे ३२
तेति ब्रह्मवर्चसफलोऽपि बृहस्पतिसवो वाजपेयांगत्वेन चोद्यते । वाजपेयेनेष्ट्वा बृ
हस्पतिसवेन यजेतेति । प्रकृतः समानकर्तृकत्वं च प्रवर्ग्यस्य तत्तु संबंधे प्रत्ययार्थकर्मनार

वाचर्यांतरसंबंधश्च कृपंच समानः कर्तास्यात् । यश्चेकः प्रयोगो भवेत् । प्रयोगाविषं हि कर्तृत्वं
तत्र प्रयोगभेदे कथमेकः तस्मात्समानकर्तृकत्वादेकप्रयोगत्वं वेदपेयबृहस्पतिसवयोर्वा
चर्यांतरसंबंधश्च । नचगुणप्रधानभावेनांतरेणैकप्रयोगतासंबंधश्च तत्रापि च वाज
पेयस्य प्रकरणे समाम्नानात् वाजपेयः प्रधानं अंगं बृहस्पतिसवः । नच दर्शपूर्णमा
सान्याभिप्रायेणैतद्युक्तं तत्रांगप्रधानभावप्रसंगः । नह्येतद्वचनेकस्यचिद्दर्श
पूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे समाम्नातं तथा च द्वयोः साधारणतया समस्य
मानविशेषितया गुणप्रधानभावं प्रतिविनिगमनाभावेन । चेष्टान मात्रविवक्षया दा
णिकं समानकर्तृकं च अनित्यदोषः । यदि तु कस्यांचित् शाखायां दर्शपूर्णमा
सान्याभिष्टोति तथाप्यनारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीते प्रत्यभिज्ञानमितियुक्तं । तथा सति
द्वयोरपि पृथगधिकारतया प्रतीतस्य प्रधानत्व अनित्युक्तं न वेदितरथानुगुणप्रधानभा
वेन तत्त्यागाभावेन । तस्मात्कालापायी संयोग इति सिद्धं । श्रुतिलिंगयोः समवाये

33

समानविषयत्वेन तु लिंगविरोधे किं बलीय इति चिंता। अत्रोदाहरणं। अस्त्यैंद्री ऋक् क-
दाचन स्तरीरसि नेंद्र इत्यादिका। श्रुतिर्विनियोक्त्री ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपातिष्ठत इति। अ-
त्र हि सामर्थ्यलक्षणात्तु लिंगादिंद्रे विनियोगः प्रतिभाति श्रुतेश्च गार्हपत्यमिति द्विती-
यातो गार्हपत्यस्य शेषित्वं ऐंद्र्येति च तृतीयाश्रुतेः ऐंद्र्या ऋचः शेषत्वमवगम्यते।
यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेराग्नेयीमेव प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वे नोपपद्यते।
यद्यपि चैंद्र्येति तृतीयाश्रुतेरैंद्र्या इंद्रं प्रति शेषत्वे नोपपत्तेर्विरोधः। पदांतरमेव
चेन्नु वाक्यस्य वा लिंगेनाविरोधो न श्रुतेः। तत्र विपरीतं बलाबलं। तथापि श्रुतिवा- सी ४
क्ययोः रूपतो व्यापारभेदाददोषः। द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारकविभक्ती। क्रियां प्रति
प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत इति विनियोजिके। क्रियां प्रति हि कर्मणः शे- ३३
षित्वं करणस्यैव शेषत्वं चापि तिहि विनियोगः पदांतरानपेक्षैव क्रियां प्रति शेषशे-
षित्वं करणस्यैव शेषत्वं श्रुतिमात्रात् प्रतीयत इति श्रौतोऽसौ श्रुतेः सामान्यावगतो विनियोगः।
षित्वे श्रुतिमात्रात् प्रतीयत इति

पदांतरवशाद्विशेषेवस्थाप्यते सोयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः संबंधो वाक्यगो
चरः। शेषशेषिभावस्तु श्रौतः। तस्माद्वाक्यलभ्यं विशेषणं पक्ष्यन्श्रौतः शेषशेषि
भावो लिंगेन विरुध्यत इति। श्रुतिलिंगविरोधेचोक्तं लिंगमनुगुणेन गार्हपत्यमिति
द्वितीया श्रुतिः। सन्नप्यर्थो व्याख्यायतां गार्हपत्यसमीपे ऐंद्र्या उपस्थेयमिति साह्यो
त्व श्रुत्यनुगुणतया लिंगं व्याख्यायतां प्रजवति हि स्वो विनायां क्रियायां गार्हपत्य
इतीडः इदं तरैश्वर्यवचनत्वादिति। किं तावत्प्राप्तं श्रुतो लिंगं बलीय इति। नो खलु
यद्यन्नासमर्थं तत् श्रुतिसहस्रेणापि तत्र विनियोक्तुं शक्यते तथा ग्निनासिंचेत् पाय
साद इति इति तस्मात् सामर्थ्यं पुरोधाय श्रुत्या विनियोक्तव्या। तद्वास्याः कुवः प्रमाणांतर
तः शब्दतश्चैंद्र्य प्रतीयते तथा हि विदितपदतदर्थः इंद्रः पत्नेत्यर्थः स्पष्टमिंद्रमवगच्छ
ति शब्दाच्चैंद्र्यमतः तस्माद्वाक्यदहनस्य वदहनस्य सलिलं इदं तेविनियोगा गार्ह

पत्येवि। नियोगऐंद्र्या। नवश्रुत्यनुरोधेनाद्य वन्यामाहुप्यध्यान्नं सामर्थ्यकल्पनेति सांप्रतं
सामर्थ्यस्य पूर्वं ज्ञातवितयातदनुरोधेनैव श्रुतिरवस्थापनात्। तस्मादैंद्र्ये न्द्र एव गार्ह
34 पत्यमुपतिष्ठउपस्थातव्य इति प्राप्तमेवं प्राप्तो विचीयते। लिंगज्ञानं पुरोधस्य यन श्रुतेर्वि
नियोक्तृता। श्रुतिज्ञानं पुरोधाय यलिंगाद्धि विनियोऽवं। यदि हि सामर्थ्यमेव गम्यश्रुतेर्विनि
योगमेवकल्पयेत प्रमाता ततः श्रुतेर्वि। नियोगं प्रति लिंगज्ञानापेक्ष्या द्दुर्बलत्वं भवेत्। न
चैतदस्ति श्रुतेर्हि विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नापेक्षते सामर्थ्यविज्ञानं। यथा गतेनु
ततो विनियोगेनासमर्थस्य सहते। तान्निर्वाहाय सामर्थ्यं कल्पते न श्रुतिर्विनियोगात्पूर्वं
मस्ति सामर्थ्यं नतु पूर्वमेवगम्यते विनियोगे नु सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्या पश्चात्प्रतीय ३४
त इति श्रुतेर्विनियोगात्परा चीना सामर्थ्यप्रतीतिः। तदनुरोधेनावस्थापनीया। इदं
गं तु न स्वतः। विनियोजकमापि तु विनियोक्त्रीं कल्पयित्वा श्रुतिं। तथा हि स्वरसतो लिं
गादनेनैन्द्रमुपस्थातव्य इति न प्रतीयते। किं चेदृगिंद्र इति। तस्यतु प्रकरणाम्नानसा

सामर्थ्यं तु सामान्यतः प्रकरणापादि । तैदमर्थ्यस्य तदन्यथानुपपत्त्या विनियोग कल्पनाया
मापि श्रौतत्वाद्विनियोगात्कल्पनीयस्याविनियोगस्यार्थ्यं विप्रकर्षात् श्रुति रेव कल्प्यापि
तु भुवितान ननु तदर्थो विनियोगः न हि श्रुतमनुपपन्नं वाक्यमर्थेनोप पादयितुं न हि
त्रयोत्र ब्राह्मणाः कृतवौ इत्याद्विति वाक्यं प्रमाणांतरोपस्थापितेन मागरेणोपपा
दयंति । उपपादयतो वा न नोपपद्यंते त्याज्याः । मागरस्यैव तेनु श्रावयत मन्त्रमन्यं ते
तस्मा श्रुतार्थसमुच्चयानानुपपत्ति । श्रौतेनैवार्थांतरे नोपपादनायानयं तरमंत्रे
ण प्रमाणांतरोपनीते नेति लोकात्सिद्धं न च लोकात्सिद्धस्य नियोगानुयोगे युज्यते
श्रद्धा यत्नानोपाय हृत लोक विरोधात् तस्माद्विनियोज्य श्रुतिः कल्पनीया । तथा च
यावद्धि लिंगं विनियोजकं श्रुति कल्पयितुं प्रक्रांत व्यापारस्तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्ह
पत्ये विनियोगः सिद्ध इति निवृत्ताकांक्षं प्रकरणं प्रमाणं कृत्स्नमनुपपत्त्या लिंगं विनियोजकं
श्रुति मपर्व कल्पयितुं मंत्रसमाम्नानस्य प्रत्यक्षयैव विनियोगोपपत्तेर्मंत्रस्य सामर्थ्यं तद

नुगुणत्वेन नियमानं प्रथमादृष्टिमन्त्रहेतूत्कल्पनया पि नेयमिति सिद्धं । लिंगवाक्य
योर्लिङ्गविरोधे च । यथा स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मि
न्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति । किमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सद
नकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य इति । उत कल्पयामीत्येतदर्धं करणे । तस्मिन्
सीदेत्यादि च पूर्वेणैकवाक्यतामुपेतमपि च तु न कल्पयामीति तस्मिन्सीदेति । अत्र लिंग
बलीयस्त्वात् कल्पयामि स्योनं सदनं करोति प्रकाशनेति समर्थं तस्मिन्सीदेति पुरो
डाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति । किं तावत्प्राप्तं लिंगाद्वाक्यं बलीय इति । उत्तयत्र
कृत्स्नस्य विनियोग इति । इह हि यत्तत्पदसमभिव्याहारेण विलम्भाननसाकांक्षत्वा ३५
देकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पश्चात्तदर्थाभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयं । यथा पादे व
स्य चोत्तिष्ठ मन्त्रे ऽस्ययेति । विपापा तिपदयोः समवेतार्थेन तदेकवाक्यतायां पदान्तराणां

35

तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्यं कल्प्यते तदेवं प्रतीतैकवाक्यतानिर्वाहाय तदनुगुणं तया सामर्थ्यं
क्लृप्तं सन्नुत तत्त्वापादयितुमर्हति । स्यात् पि नु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयन्तदनुगुणामेव
कल्पयेत् । तथा च वाक्यस्य लिंगतो बलीयस्त्वात् सदनकरणे च पुरोडाशासादने च कल्प्य
एवं मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते एवं प्राप्ते ब्रूमः तेन वेदेन तदेवं यदि एकवाक्यतावगमपूर्वं
सामर्थ्यविचारणमपि नु स्यात् तत्र सामर्थ्यं नियं पदानां प्रकृतिप्रत्ययगतानां सामर्थ्यविरहेण प्र
योक्तुं नैकं चेत् न एकवाक्यं चावधारणीयायां तिपदानि प्रकरणमेव प्रयोगमवगमयितुं समर्थानि
विनियोगसामान्यं कुर्वाणानि तानि एकं वाक्यं । स्वबुद्धेः यस्य वाक्यं मन्त्रेषु प्रवृत्तस्य समानः प्रकरणं सदनकरण
पुरोडाशासादने वानुष्ठेयतया प्रकृते तयोश्च सदनकरणं कल्पयामि अतो मन्त्रः समर्थः । प्रकृ
राधयितुं पुरोडाशासादनं च तस्मिन् सीदेत्यादि ॥ ततश्च यावदेव वाक्यतावशेन सामर्थ्यम
नुमीयते तावत् प्रतीतं सामर्थ्यं एकैकस्य भागस्य एकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं
कल्पयतीति तथा च श्रुत्यैव एकैकस्य भागस्य एकैकत्र विनियोग इति प्रकरणात् पाठोपपत्तेर्नवाक्ये

कल्प्येतां लिंगं नाम्नि तत्र समवेतार्थैक्यं । द्वित्रिपदैकवाक्यतापदांतराणामपि सामर्थ्यं कल्प्य
यतीति न बाति वाक्यस्य विनियोजकत्वं यथा त्रैवस्योनं तद्व्यपदीनां तस्माद्वाक्याल्लिंगं
बलीय इति सिद्धं । वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं अत्र व पदानां परस्परापेक्षावशात्
36 तु कस्मिंश्चिद्विशेष एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानां वाक्यत्वे लब्धे वाक्यसमानानां पुनः का
यांतरापेक्षावशेन वाक्यांतरेणाभिसंबंधः प्रकरणं । कर्त्तव्यायाः स्वकर्त्तव्यतायां लब्धे च
पं करणम्या । इतिकर्त्तव्यताकांक्षावचनं प्रकरणमावक्षते वृद्धाः । यथा दर्शपूर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेतेति एतद्धि वचनं प्रकरणं । तदेतस्मिन्स्वपदगणेन क्रियत्पर्यंतपर्यवसि
ते करणोपकारलक्षणाकांक्षातिरापेक्षायां सन्निधेय इतीत्यादिवाक्यांतरसंबंधः । प्रकरण ३८
।इच प्रमितानां नियामकं । यदि नुते ताड्येतान्नतो दर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादिधर्माः संबी
येरन् । न व तेषां विकृतिषु सौर्यादिषु वचनाद्दर्शादिषु च चोदकतः प्राप्तिः सर्वत्रोपदेशाद
वात् । न च वदविहितमप्यप्रकृतिविकारकृतस्याद्धर्मकत्वे नयसर्वधर्मयुक्तं कर्माद्धिं विद

पित्र्यकर्मनुष्ठातुं नवै वसति श्रुत्यादयोऽपि विनियोजकाः। तेषामपि हि प्रकरणेन सामान्यसं
बंधे सति विनियोजकत्वात्। यत्रापि विना प्रकरणं श्रुत्यादिभ्यो विनियोगोऽवगम्यते तत
त्रापि तान्येवाहृत्य प्रकरणस्यावश्यकल्पनीयत्वात्। तस्मात्प्रकरणं विनियोगाय। तन्नि
यमार्थं वक्तव्यान्युपेतव्या। अन्यथा श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसंगात्। तस्माद्यास्त्वेवोपासनास्व
देवयानः। पितृयाणो वा पंथाः प्रक्रान्तः तास्वेव नन्पासनांतरेषु तेषु तदनाम्नानात्। अस्मा
म्नानं यजुर्वेदविहितं य एवं विद्वानग्निमाचिनुते इति तदंगं चेमं यजुर्वेद एव य एवं विद्वा
न्वारवंतीयं गायति य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति य एवं विद्वान् वामदेव्यं
गायतीति विहितानि एतानि तु सामानि सामवेदे उत्पन्नानि तत्र चेदं संदिह्यते। किमेतानि
यत्रोत्पद्यंते तत्रत्येनैव उच्चैस्त्वेन स्वरेण प्रयोक्तव्यानि यत्र विनियुज्यंते तत्रत्ये
नोपांशुत्वेन स्वरेण। उच्चैः साम्नोपांशु यजुषेति श्रुतेः। किं तावत्प्राप्तं उत्पत्तिविधौ

नैवापेक्षितोपार्यत्वंात्मनाविहितत्वादंगानांतस्यैव प्राधान्यात्। तन्निबंधन एवडन्यैः स्वरूपप्रा
प्तेऽन्यते गुणमुख्यव्याप्ते क्रमेतदर्थत्वात् मुख्येन वेदसंयोगः। अयमर्थः। उत्पत्तिविधि
गुणे विनियोगविधिस्तु प्रकरणं। तदनयोर्व्यतिक्रमे विरोधे उत्पत्तिविध्यवलोकनेन
37 उत्कर्षे। विनियोगविध्यवलोकनेन वापिप्रकृष्टे। सोऽयं विरोधोऽव्यतिक्रमे। तदेतस्मि
न्व्यतिक्रमे मुख्येन प्रकरणेन विनियुज्यमानेन स्वरूपेण तस्यवारवं तीयोदवे
दसंयोगो गौणो नोत्पद्यमानेन गुणेन तु वः। विनियुज्यमानस्य मुख्यत्वेनोत्प
द्यमानस्य गुणत्वेन तदर्थत्वात्। विनियुज्यमानार्थत्वादुत्पद्यमानस्य एतदुक्तं
भवति। यद्यप्युत्पत्तिविध्यवापि वाक्यस्वरूपस्य प्राप्तिर्विधेश्च स्याद्विशेषात्। तन्मा 37
त्रगांतरीयकत्वाद्वाधानुरूपस्य तथापि वाक्यानामैदंपर्यं निष्पद्यते। एकस्यैव हि वि
धेरूपान्तेष्विनियोगाः। विकार प्रयोगरूपेषु वनुषु भिन्नेषु किंचिद् वस्तुपं वेनाविधा

केनेणत्विष्यते। यदन्यतोऽप्राप्तं तथैव यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वा
क्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य याजुर्वैदिकैरेव वाक्यैः प्राप्तत्वात्। तथा
चोत्पत्तिवाक्येष्वा। सप्तमीहिताद्यर्थप्रतिलंभात्। विनियोगवाक्येष्वप्युक्तदवगतेः।
तदर्थानि चेवोत्पत्तिवाक्यानि भवन्ति। तत्र येन वाक्येन विनियुज्यंते तत्स्यैव स्वरस्य
साचनत्वसस्यार्थि नोपगृहीतां ननु स्तूपस्यार्थिन इति। जाप्यकारीयमप्युदाहरणमेव
मेव योजयितव्यं। उक्तं हि वेदोत्पन्नानां मंत्राणां उज्ञात्राप्रयोगे प्राप्ते [illegible] युप्रदान
के पुरोडाशे विनियुक्तत्वात् प्रत्यक्षमानुरोधेनाध्वर्युणैव तेषां प्रयोगो नोद्गात्रेति
दार्ष्टांतिके योजयति। एवमिहापीति। गृहमेधीयेति। अस्ति चानुमस्थियुग्गृह
मेधीयेष्वरू [illegible] गृहमेधीयचरुः सर्वासां दुग्धे सायं दोहनमोदनमिति [illegible] याज्यानुवाक्यो
[illegible] क्षिप्यते दर्शप्राप्तयोराज्यभागयोरनुवादः उतांगांतरपरि
यज्ञतीतिसंदेहः।

खंख्या। अपच्चातिदेशेनाऽप्रयाजा एव प्राप्येते दृष्टांतदर्शनेन च वचनेन न प्राप्यते वा किं वा सर्वां
गोपेय उपकारः। स च प्रयाजागास्यापि एवांगांतरानपेक्षायां जनवती लघुपकारावच्छेद
इति। अन्येपि पक्षाः प्रपपेक्षांऽसमासांक्यनिरस्तास्तेतु विस्तरभयान्नालिख्यंते। तत्रा
38 नुवादमात्रस्य वैकल्यात् पत्निसंख्यापयाश्च प्रतिषेच विषयत्वाद् अंगांतरप्रतिषेधस्य
वनावक्याद प्रतीतेः कल्पमानत्वादा प्रयागवाक्यस्य स्वार्थत्यागप्रसंगात् अतिदेशस्य
च विन्नत्वपेक्षितप्राकृतारवंऽकरणोपकारातिदेशाद्धरेणोपजनकपदार्थान्निविन्न
तोप्रायतो युगपदेव सर्वांगाविषयत्वेनप्रपत्नेरा प्रयाजमात्रविषयत्वकल्पनस्या
योगादुपकारावच्छेद एवेति दर्शमेसिद्धांतितं। हविरुत्पय च वर्द्धिति। दत्र्पूर्णमा
सयोराम्नायते यस्योत्र पंहविरात्तिमाछेदैऽ पंचश्चारावमोदनानिर्वपेदिति। ग ३८
नयंयदि पयः तत्र भूतवाद्धाविर्वद्धुत्पय च पापिनिमित्तांतर्भूतामिति प्राप्य व्यवस्थे
राद्धांतितं। अविवक्षितपुत्पयत्वं दिवकायां दिलिशाश्रोद्देशनात वाक्यांतरचोत

हि निराकांक्षैवेति । विच्छेद इति प्रसंगात् । ननु तर्हि हि विरुद्धविवक्षितं स्याद् । विविशेषाद्वैक
देश्यं चैवाक्यत्वे दत्तादवस्थानात् । न च्यात्तैमात्रस्य सर्वदा सर्वेषां संभवे ननिमित्तत्वा
पर्यवसानात् । तत्पर्यवसानाय हि मि: १ख्याप्य हे हि । विषयविशेषणां तत्र यच्चैपर्यवसि
तेति । मित्तौ विशेषणं भवत् । विच्छिनाद्याक्षितं वाक्यं निघ्नादिति तत्र पक्ष्यामि: । तस्माद
विवक्षितं कुत्र यत्र चापिति । कुर्यात् । क्रमेत द्वत्तव्यं भवेत् स्यादिति पंचमं एतु स्यात् सर्व
वदेषु नियतां वीचिनक्षणां भावनाया: खलु द्वर्ह समीहितानुकूलं चं विधि: प्रतिषे
चष्वकेनु रहितानुकूलं च: प्रथमप: । वतस्य: प्रतिपन्नयोर्ब्रह्मणि प्रथमातावत उपनि
षद्वाक्यश्रवणमात्राद्भवति यां वैकल्पावक्तते श्रवणमिति द्वितीया मीमांसासहितात् तस्मादवा
प. निघद्वाक्याद्याभावक्तते यन्मननमिति तृतीया चिंतायां तु विपर्ययाभाव दूते निदिध्यास
सनामिति चतुर्थी तु साक्षात्कारवतीद त्रिरूपानां तदीयमवृं हि तस्या: वृ वह्यामिति तत्रा
× घे तावत् प्रतिपत्तौ निर्दिष्टपदतदर्थस्याविदितवा

कथं गतिर्गोचरमायास्यत्पुंसः उत्पद्यते एवेति न तत्र कर्मापेक्षा । ते एवं सुचितामयी
तृतीयां प्रतिपत्तिं प्रसुवाते इति न तत्राप्यपेक्षितकर्मापेक्षा । तन्नान्तरीयकं वदेवल्यमिति
नास्याः पि कर्मापेक्षा । तदेवं प्रमाणतः प्रमेयतश्च उत्पत्तौ स्वकार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापे
39 क्षेति वीतरागं तां ब्रूयाम् । एवं प्राप्ते उच्यते । उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विविदिषोत्पादद्वा
रा विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेः । न वेदवचनमात्रापदेशाच्चातुर्स्त्रतिमात्रं प्रपूर्वं चाद
र्यस्य यथायस्य परस्मिन्नयी उद्भूते वतीति परस्मिन्नयता विचारपूर्वं चान्न च यं बर्ह
मानापदेशाः अनुवादानुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तौ निश्चयान्नाभावादिवत् कर्मातिपपेक्ष्यं ति
तत्राप्येवं विविदिषेति विद्यास्वरूपसंयोगात् तदंगानि विद्योत्पादे शमादीनि बहिरं
गाणि तु कर्माणि विविदिषासंयोगात् । तथा ह्याश्रमविहितानित्यकर्मानुष्ठानाद्ध ३९
र्मसमुत्पादः । ततः पापक्षयः निर्विजीयनेसा हितचतोः मतित्याग्रुविदुःखानात्मा । निसंसा

रनित्य शुचिरसुखात्मख्यातिजन्तोरनविद्याभोगमालिनयन्ति चित्तसत्त्वं। अथवर्म
संवं चन चात्र विसर्पमाणा। अतःपा८ प्रतःप्रकृत्ये प्रत्यक्षोपपत्तिप्रकृतिद्वाराऽभावह
णसति प्रत्यक्षोपपत्तिन्यां संसारस्यता। चिवृद्धिमति त्याभ्युवि दुःखखस्वरूपतामप्र
त्यक्षं वि निश्चिनोति। ततो स्मिन्नगा निर्वृतिसंदृढ वैराग्यमुपजायते ततः तन्निःसारसंसारो
पावर्तते ततो हानोपायं पर्यन्वेषते। पर्यन्वेषमाणः स्वाध्यानतत्त्वज्ञानं प्रस्थोपाय इति शास्त्रा
दाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्जिज्ञासते। इति विविदिषोपहारमुखेनात्मज्ञानोपपत्ताव
स्तिवृत्तिप्रणामुपयोगः॥ विविदिषुः स्वकर्त्तुं वृत्तेरवाग्नतयाऽभ्रमाणमननेकर्तुमुत्सहते। म
तो स्य तच्चम सीति वाक्यात्तन्निर्विचिकित्सज्ञानमुपपद्यते नचनिर्विचिकित्सं तच्चमसी
तिवाक्यादिभवत्यरयतः कर्मणा चिचारा शान्तियन्तो वेदाध्यायाना वनाचार्यवासान्तुचारेवृ
त्तीनामुपयोगः। एतेन वृत्तिस्वरूपसाकृच्चारदार्येश्च पव गोदि त्तीनामुपयोगो दूर्नि

40 रस्तोवेदितव्यः। ऋग्वेदे यजुर्वेदे च श्रूयमाणत्वोति होमस्य तावद् वृत्त्वा वीचिरन्यत्र गुणा
विध्यर्थमनुवाद इति स्थिते कानिचाम्नि मिथ्यानिस्मिंय प्राप्तौ यजुर्वेदे दीक्षणीयाद्यंगन्तु
यस्त्वेन तत्रैव विचीयत इति सिद्धान्तितं शेषलक्षणे। एवमत्रापि च मन्त्रस्य स्वादाग्नि
रहस्ये विद्याविचितिर्मिथ इत्यर्थः। शेषलक्षणे तत्सर्वार्थमविशेषात्। मनारत्नप्रकांवि
तं क्रतुमचीयते। यस्य खादिरः स्रुवो भवति छन्दसामेव रसेनावद्यति। यस्य पर्णमयी
जुहूर्भवतीत्यादि तत्र स्रुवं खादिरं चाद्दि प्रकृतौ विकृतौ वानिविशत उत प्रकृतावेवेति विशये त
त्रखादिरतादि सर्वार्थं प्रकरणात्। न हि स्रुवस्य चित्प्रकरणे इदं श्रूतं तत्र क्रतुमात्रनिय
तस्स्रुवादिधारणा वाक्यात् सर्वार्थम् इति प्राप्ते राद्धान्तः। प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्। प्रकृतौ विकृ ४०
तिराग्निचिन्तेहि खादिरतादेः। विकृतावातिदेशतो ऽनारभ्याधीतात् उपदेशात् प्राप्ते द्विरुक्तत्वे
वास्यात्। तद्वायुक्तं प्रतिदेशतः प्राप्तौ प्राप्तप्रापणावैयर्थ्यं न चोपदेशातः प्राप्त्यातिदेशवैयर्थ्यं भा
शांक्यं। यतोयमुपदेशोऽतिदेशमन्तरेण न प्रवर्त्तितुमर्हतीति। तथाप्ययं प्राप्तस्य स्रुवाद्यनुवादेन खा

दिरुचादिचर्ममात्रं विकृतेष्ववदं चादि हृद चमत । चर्म । विनिविष्टस्तु वादिविचमनस्य गोरवादे वानुप
पच्चेः । न वातिदेशो न विना विकृतौ स्तुवदि प्रा । प्तिस्तस्या विकृतौ च ला न्याय प्रकृतावेव । न वैकृ
इति । एवमिहाप्यनारभ्याधीत चातुर्मास्य गर्भस्य प्रकृतौ विहितस्य सत्तोऽतिदेशो न विकृता
वप्युपसंप्राप्तिः । सिद्धे विकृतौ च ला न्याय प्रकृतावेवेति न्यायात् । अपि । तिष्ठेषु एवोपसदा सह
विचारनं युक्तं । पितृयज्ञः । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । प्रजापतिरिदं ह
विरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो
ऽक्रातां । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातां । इन्द्र इदं हविरजुषतावी
वृधत महो ज्यायोऽकृतेति सूक्तवाकनिगदः । देवतासंबोधनप्रचुरत्वात् पदसमूहः निगद इ
त्याख्यायते । तत्राग्निः पौर्णमास्यमावास्ययोः साधारणः । प्रजापतिः पौर्णमास्यामेवोपांशुया
जस्य नासोमयाजी संनयेदित्यसोमयाजिनः सांनाय्याभावादमावास्यायां दधिपय
सोरभावे ऐन्द्राग्नमेवादन्नाव्यपार्वं विहितं तस्य देवतेन्द्राग्नी । नानिष्ट्वा सोमेनसमुदा

प्रोत्ता तु सूयः। तत्राभिषेचनीयः सोमयागविशेषः। एकद्वित्रिचतुः पंचषट्चेतरस्य का इति
श्रुत्यर्थप्रतीतेः वैषम्यं लिंगादीनां प्रतीयते। अस्यायमर्थः। लिंगस्य एकया श्रुत्या श्रुत्यर्थं विनि
योगप्रतिपत्त्यंतरयोर्व्यवधानं प्रतीयते। वाक्यस्य द्वाभ्यां लिंगश्रुतिभ्यां प्रकरणस्य वाक्यलिंग
श्रुतिभिस्तिसृभिः। स्थानस्य प्रकरणवाक्यलिंगश्रुतिभिश्चतसृभिः। समाख्यायाः स्थान
41 प्रकरणवाक्यलिंगश्रुतिभिः पंचभिः श्रुत्यर्थप्रतीत्यंतरायः प्रतीयत इत्यर्थः। सोऽयमर्थ
बाध्यबाधकभावमपि विजानते। बाधकं च श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा। मध्यमानां
तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया इति। अस्यार्थः। मध्यमानां लिंगादीनां पूर्वापेक्षया बा
धकत्वं पूर्वापेक्षया बाध्यत्वं। तथापि लिंगं वाक्यस्य बाधकं तदेव श्रुतेर्बाध्यमित्यादि
ति। अत एवानुपदेनाप्नोति निरपेक्षो रवः श्रुतिः। सर्वत्रावगतावश्चित्। लिंगमित्यभिधी ४१
यते संहत्यार्थं ब्रुवतां पदानां वाक्यमुच्यते। प्रधानवाक्यमंगो भयाकांक्षा प्रकर
णमुच्यते। स्थानं समानदेशश्च समाख्या यौगिको रवः इति क्रमात्। इति श्लोकात्मीमांसायां

ह्विपारुगैः । तानौच्नूपायन-ए वां द्विजस्मूयते । एषवैसप्तदश्राप्रजापतिः । तिर्यतुमन्वाय
त्तदृ । ततितोनानुयाजेषु येयजामहं करोतीति तच्चानारभ्यकं विधत्तं यजतिषु येयजा
मह करोति मुष इति बुद्धिस्यवाम्नातं नानुयाजेष्विति तत्र संशयः किं विचिप्रतिषे
ध येन विकल्प उत पर्युदासः अनुयाजेष्वपि वा कृ तेषु यजतिषु येयजामहः कृ र्तव्य इति
प्राप्ते उदप प्राप्तस्य शास्त्रीयस्य निषेधेन विकल्पः । दृष्टं हि ताद्दा षोडशी ग्रहस्य मुदर ताम्
भयति । नायतो दोषव तप्तिनिषेधाति । तस्य तत्रौदासीन्या निषेच शास्त्रं तु तादाचिद्वसौ
दयनिवाचमानमेव प्रवृत्तेषु मुख्यं तरं निवारयता यत्या प्रस्यदुःखप्रजवच न प्रवर्तम
न्तिः यथाहुः सच त्वयो दुःखप्रजइति । ततोरागतः प्रवृत्तानमयाजत्यादुःखतो विस्यतं
पुरुषं न शक्नोति निवारयितुमिति बलीयान् तु शास्त्रीयः प्रतिषेधो रागतः प्रवृत्तेरिति ।
न तया विकल्पमर्हति । शास्त्रीयोस्तु विधि निषेधौ तुल्यबलतया षोडशि ग्रहणाग्रह

हणवद्विकल्प्येते। तत्राहिं विचिद्दर्नातू प्रथमनस्योपकार-त्वयस्यांवं-व्यते। निषेचददर्ना
द्य। वैगुण्योपिपूर्व्वाणि द्विरवगम्यते यथाह। :प्रर्पप्राप्तवदिति वेत्। नतुल्यहेतुचात् उत्त
यंत्राश्रूलक्षणमिति नववाच्यंयद्गतिषु येयज्ञामहव्रराणांयाव घजति सामान्यहृते
णानुयज्ञेयजतीति विशेषमुपसर्पति तावदनुयाजगते ननिषेचेनतन्निषिद्धमिति शी
42 घ्र। प्रवृत्ते। सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेचस्य बलवानिति यदीरवत्पेवांवि विषु श्रा
लोस्योदचेदीयतां। तत्रं वोढ्यायेतित त्रहितत्र विचिर्नदा चेविचि मपेदूतो
प्रव। किंनुमिहत्ुप्राप्तिपूर्वं बलवात्प्रतिषेच च ष्य येयज्ञामहस्यवाप्यतो प्राप्तोस्त नि ४२
षेच्य प्राप्येतद्विचिरपेक्षणीयः। नवसापेक्षयानिषेचाद्विचेरेवबलीयस्त्वमितितुल्य
शिष्टतयानविकल्पः। किंतु निषेचस्यैवबाधनमिति सांप्रतं। तथाहति। हिनिषेचशास्त्रं
प्रमत्तगीतलक्ष्यानत्रांभवतो पुरुं। तुल्यांह सांप्रदायिकं नवनतोपशोधरोती। तिवदर्

वादत्वाऽर्थसमवेतार्थत्वात् । पशौ हि नन्वाद्यप्रयाजौ स्तः । इत्युपपद्यते न वा तत्र तथा ये यजा-
महे जाते घृतेषु ये यजामहे विद्यमाने ऽनुयाजानां वतदर्शनात् । न च पशु दास्सत्यदा-
ननुयाजेऽपीति कात्यायनमतेन नियमप्रसक्तेः । तस्मादिति प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति
प्रोक्तं । एवं प्राप्तेऽभ्युपेतुम् षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इति । न हि तत्रान्यागतिर-
स्ति । तेनाष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्पः आश्रीयते । प्रकृतेऽपि प्रामाण्यात् प्रमाणत्वात् प्रसक्तगतितोऽस्ति ।
इत्यनुपपर्युक्तः स नोऽप्युपपन्नो संज्ञवं त्यायन्याय्यं विकल्पाश्रयणं युक्तं । एवं हि तदानन्तसं-
बन्धे ऽननुयाजेषु यजतिषु ऽनुयाजवर्जितेषु ये यजामहः कर्तव्य इति । किं प्रतीयते
वा । एतदतोऽवगति नानुयाजेष्विष्यते तद्वाक्यमपरिपूर्णसामर्थ्यात्पूर्ववाक्ये कर्तव्ये तत्सं-
स्यते । यद्येत ये यजामहे करोतीति । एतत्त्वनुयाजेषु । यावदुक्तं स्यादनुयाजवर्जितेष्वि-
ति तावदुक्तं भवति नानुयाजेष्विति तथा ये यजाते तेषु विशेषणार्थत्वादननुयाजविचरेवा-
यमिति प्रतिषेधाज्जावात्तन्न विकल्पः । न चान्यत्र युक्ततरपातित्रिविरोधे च कात्यायनस्य

सप्तहादित्वं नित्यसमाससत्वाद्दिनः संभवति । सप्तविज्ञाया चेत्कारे समाससंज्ञा स्ति । तस्मादनु
याजवद्भूतिषु येऽतयजाम ह इति वचनात् प्रिति सिद्धं । आश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति
चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं । ये यजामहे इति पंचाक्षरं । द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तद
44 शाक्षरो मन्त्रगणः प्रजापतिश्चैन स्मृयते । आग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र पाठ
क्रमात् आर्थक्रमो बलीयान् तएव श्रुतिरपि बलीयसी । मध्यादिपि तस्याः प्रबलत्वा
दित्यर्थः । दर्शपूर्णमासादिविकृतिषु सौर्यादिषु पशोविकृतिषु चाद्गाग्यादिषु
यथाकृत कर्माणामतिदेशात् प्राप्तिर्न स्यात् । सर्वेषां सर्वत्रोपदेशाच्च प्रसंगतमिति
दर्विहोमस्येति । यदेकया जुहुयात् दर्विहोमं कुर्यादिति श्रूयते । यत्रैकयाहुत्वा जुहुत हो ४४
मान्तरे तत्र दर्विहोमं कुर्यादित्यर्थः । ये होमाः कृताश्रितप्रकृते तेषु पंचनियम इति
नवकेऽयमस्य च प्रमेय इति तेषां दर्विहोम इति नाम । तेषु आघारादुपकारकप्रयाजादि स्ति
तत्र दर्विहोमाधर्मश्राहित्याने वेतिसंदेह [illegible] तद्देवतावचीत्यकाण्डव्याख्यानेन

सोमयागसाम्यात्। तद्विकृतित्वात् तद्धर्मप्राप्तावपि सोमिद्धान्ति तं। ॥न्याग्निहोत्रं जुहोतीत्या
देर्दा। र्विहोमस्य होमत्वा। सोमस्य च यागत्वा। द्वैषम्येण न प्रकृतिविकृतिभावः। ॥ पव्यक्
चैवं सति यागचे विनाषसंबन्धा। नो मित्तनयागहोमचरूपात्यंमवैलक्षण्ये प्रकृतिविकृ
तिभावमवगमयितुमर्हति। ॥प्रस्तुतदर्शि नारिष्टहोमप्रकृतिकश्चेदर्विहोमानंतद्विन
ततावदग्निहोत्रस्य नारिष्टप्रकृतित्वं तेषां नारिष्टप्रकृतिकत्वं च भागतिहोत्रप्रकृतिकत्वं चै
तेषां विनियमप्रसंगात्। तस्माददर्विदार्विहोमादृति। पदकर्मेति। एकहायन्या क्रीणातीति
ति प्रकृत्य श्रूयते। षट्पदान्यनुनिष्क्रामतीति। सप्तमं पदमंजलिनागृह्णातीत्यर्हिर्विहू
तेष्वावीप्रवर्त्तयेयुस्तदर्थितेनाकूभुपांत्पादिति सोमक्रयार्थी। नीयमानायाएकहायन्याः
षट्पदान्यनुगच्छेयुः। सप्तमपदविनिगतपांसून्। ॥अंजलिनागृह्णीयात्। गृह्णी
चाज्याभयेतां पुनर्यस्मिन्दिवसे हविर्धानेनावृटद्वेषा प्राप्नुरवेप्रवर्त्तयेयुस्तदातेनमार्गेण

नाऽकृतस्यसंतयोर्द्वित्वं पोदितमर्थः। तत्र संन्नायः यदेतदकृतसंतनं सप्तमपदसाध्यं तदप्य
नयकहायनीनयनं प्रतश्वतेनापि प्रयुज्यते। तत्रमार्गमेव ततश्चनैव प्रयुज्यत इति
तत्र द्वयोरप्येकहायनीनयनसाध्यत्वाविशेषात् तदपि वाक्यतोविशेषसंबंधस्य नैव गम्यतां सा
45 न्निध्याविशेषात् अतो नयार्थत्वं प्राप्यम्यवस्थितमिति प्राप्ते ततः मध्यमित्रय नयनयोः न साकृताकृत्ति
वाक्यकृतः संबंधः तथाप्येकहायनीद्वारा द्विघले सा द्वितीयया त्रयार्थ विशीयते। यदप्य
वसातदर्थमेव तत्साद्गुण्यार्थं नयनमित्यादि त्रयनयनयोर्विशेषसंबंधः। नैवमा त्रिपद
कर्मणो नयनस्याविशेषसंबंधः। तस्मात्त्रयार्थमेव नयनमिति। मध्यमत पूर्वार्द्धा द्विघिद्वि वि
बोधच्यल्पुत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीति श्रूयते। स्विष्टकृन्नाम देवताविशेषः। ४५
तन्नाम्नाया गम्यप्रतीयते। तत्रा स्विष्टकृद् किं उत्तरार्द्ध पुरोडाशस्यः प्रयोजकः किं वा कर्मा
दि प्रयुक्तपुरोडाशापत्ती वीति संदेहे अन्याद्यर्थस्य हविषो देवतांतरावरुद्धत्वा
त् स्विष्टकृत्तदर्थमन्यद्धविः तत्रावद्येतो तेषां प्राप्ते। तस्योत्तरार्द्धादिति सा पे

रूपत्वात् स्ववाक्येव संबंध्यानिर्देशादग्न्यादिप्रयुक्तस्यैव बर्हिर्विषः प्रकृतत्वात् तस्योत्तराद्धौ
दित्यपवर्गमाद् प्रयोजनवत्तः स्वविषयकृदन्यार्थस्यापि कृ विशेषोवचनादन्यार्थं च न विरुद्धमिति । द
र्शपूर्णमासयोः शाम्नायते ताद्धन्यापत्नीः संयाजयतीति पत्नीसंयाजदेवतानां विशेषाः । न द्ध
नप्रदेशादवत्तोमांसखण्डो ताबनी । तत्रैव देवता द्रव्यत्वात् परप्रयुक्तेन तत्प्रयोजनेनाग्नीषो
मीयपशुताद्धनी प्रतिपत्तिकर्मत्वात् पत्नीसंयाजप्रयोगेषु शरानो कर्षणार्था कथाघिहान्तिति । शेष
नकूलाणेसिद्धान्ततिं नोपलक्षणे । तं प्रकारमाह सहि नामेति । ताबत्येतावन् पात्रं श्रूयते ।
नद्धुपशेषादिति । तस्मात् प्राणिपात्रस्य ताद्धनीपशुद्रव्यान्तरं विना पिह्नातुं शाक्यता । अग्नीषोमी
यपशुप्रयुक्तत्वात् परप्रयुक्तः पशुरग्नीषोमीयतदुपजीवनं वा तं रोण ताद्धनी द्वा
नात्वात् न साध्यद् द्वौ पोसमासिकपत्नीसंयाजेषु पाद्धैनस्वहृ ताबनी निवृत्यमाने न
कृष्यते । आग्नेयत्राद्दिति त्वर्द्धं पशुश्रुत श्रौ प्रापयन्तो नैव पौर्णमासे प्राप्नोतीत्यानां
मानैत्यानां च पारशीनामवस्थापकत्वं यथावगमात् । अतद्व्यैः प्रतिनिहितैश्चक्रियमाणे

स्य प्रयोगस्याविशिष्टत्वेनाप्रत्यभिज्ञानात् । प्रतिनिधायापि कर्म कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षे सिद्धां
तितं । संततग्न्याधाने पवमानेष्टय । अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्
इत्याद्याः तासु प्रकृतेर्दर्शपूर्णमासादग्निहोत्रहवण्याः हवींषि निर्वपेदिति विहितो हवि
46 र्निर्वापोऽतिदेशेन प्राप्नोति । आधानकाले चाग्निहोत्राभावात् नाग्निहोत्रहवणी ।
ततस्तद्विशिष्टत्वेन श्रुतस्य निर्वापस्य तद्द्वारोपादानोपप्राप्तौ पूर्वपक्षे सिद्धांतितं । मुख्याभावे
पेव मुख्यस्याविकृतौ द्विकार्यद्वारापदार्थाः प्राप्नुवंति । तेन हविः संस्कारार्थो निर्वापः प्रथ
मं प्राप्तः । तद्द्वारेण च तदंगमग्निहोत्रहवणी पश्चात् प्राप्नोति । ततो निर्वापे रूपप्राप्तिः ४६
प्रधानकृतश्चानिर्वापोंगलोपेपि कर्त्तव्य इति मुख्यालोपेपि मुख्यस्य प्रयोग इति । कृष्ण
लं वरावितिः प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुःकाम इति श्रूयते । कृष्णलो नाम पारि
माणविशेषवान् सुवर्णमणिः । तत्रातिदेशप्राप्तावघातादयो द्वाराभावेपि पावध

कर्त्तव्याः। अथ यदीवरुणप्राघसस्याग्निहोत्रप्राघसवद्धर्मादिवाक्यचार्यादिति प्रापय्यराद्धांतितं तस्य
लंभ्रपयेदिति श्रौतः पार्वण्हारानावपि कर्त्तव्याः। अतएव वरुणप्राघसेपि पाक्तयोगानुष्ठानार्थो ना
वाबसिद्धस्याद्दर्शपरः। अत्यांगतोविकल्पोगौणाच्चायोगात् तस्मान्नावदानादिप्राप्तिरिति सोम
मतिदेशप्राप्तावदानादिबाधेगम्यमानावतूष्णीं क्रियते प्रकृतेतु मंत्रनाथनिरूढानुवादः
स्ति गातिरित्यर्थः। चतुर्थे स्थितं द्रव्यसंस्कारे ति यद्यपप्रमयीतु दर्शेवतिन्नसपापंश्लोकं
श्रणोतीत्यनारभ्याधीतं चित्तद्रव्येण फलंभचीयते। प्रयोतिष्ठोमप्रकरणेऽपि संस्कारेफलश्रुतिः। यदं
क्तं तनं करोतिवरूरेवभ्रातृव्यस्यदंक्ते इतिवद्गुणफलं श्रूयते यथा ज्ञानुयाजादपंतौ
वर्मवाएतद्यज्ञस्यक्रियते यजमानस्यभ्रातृव्याभिभूत्यै इति तत्र संशयः। किं तिमेफलविधयः
उतक्रतुधर्मेषु पर्णतादिषु फलार्थवादा इति। तत्रखादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्यादिवत्
पृथक्फलविचयं क्रतूपकारद्वारेणाव्यवहितफलोपादानाद्धर्मव्यवहितसाक्षात्फलस्य साध्यत्वं च
विषयाणामिति फलविधिश्चेपापेराद्धांतः। अपापश्लोकश्रयः राजास्वाराज्यकामो राजसू

येन यजेतेति तं प्रकृत्याम्नातं स्थपतीष्टिं नामेष्टिं ॥ आग्नेय्यष्टाकपालो निर्वपेद्दक्षिणा त्वेवमादिनां प्रक्र
म्य चीयते यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वाभिघारयेत् यदि
वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्य ऐन्द्रमिति । तत्र संदिह्यते किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रव
47 णमुत ब्राह्मणादीनामप्ययं याग इति विचीयते तत्र यदि प्रजापालनकर्तृत्वाद्द्वारेणादिकर्मराज्यं त
स्य कर्ता राजेति राजा राष्ट्रस्येष्टः ततो राज्ञा राजसूयेन यजेतेति राज्यस्य कर्तुः राजसूये चेत्कारः ।
तथा च संजातमस्मिन्निरूपणे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामप्यस्य कर्तृत्वमिति सिद्धं स वैश्यैः स राजसूये प्राप्ता
इति यदि ब्राह्मणो यजेतेत्येवमादयो निमित्तार्थाः ॥ अथ तु राज्ञः कर्म राज्यमिति राजकर्तृयोगात् ततः कर्त
राज्यं ततः क्षत्रियात् तत्परिक्षायां अथ पुनः प्रसिद्धः स्वाभाविकमपि कृतेन मनाम स्वसादि राज्यार्थाविचारेण
यस्मिन्नप्राप्तिः सिद्धिरिवां अन्यलोकं क्षत्रियजातौ राजशब्दप्रसिद्धिः । तदवधारणादवधारणमिति क्षत्रिय एव ७
राज्ञेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरस्तीति राजसूयप्रकरणाम्नातं ब्राह्मणादिकर्तृकाणि पृथगेव
कर्माणि प्राप्यन्ते इति न नैमित्तिकानि तत्र किं तावत् प्राप्तं नैमित्तिकानीति राज्यस्य कर्ता राज्ञो या

यौगिकानां प्रमाणानां वा विवादः । न चाहि ग्रामसंज्ञादिषु प्रजानाजनादिषु वनकुटंडातपत्रच्छत्त्वा प्रसरादि
शंकने षु राजपद प्रां प्रज्ञाचार्यप्रमावे वादप्रभृतानामद्भुतपतौ ते नावविप्रतिपत्तेः विप्रतिपत्तावप्याचार्य
प्रयोगयोर्थयवराहवदार्यप्रसिद्धेरा प्र प्रसिद्धितो बलीयसी चात् बलवदार्यप्रसिद्धिविरोधे
चेत कथं तायाः पाणिनीयप्रसिद्धेर्विरोधे च नपत्कूं स्यादिति न्याये न बाधनात् तदनुशासनतया
शाकपार्थिवलक्षणं नकुलादिवद् च्चपरत्वान प्रात्रपरतयानीयमानं चात् तया प्रसयकृत्तराजेति सि
द्धेति पिनापर्याः श्रुतयः तथा च यदि शाकपार्थिवः स्यादिति प्राप्तमेव प्राप्तं उच्यते रूपतो न
विशेषोऽस्ति स्वार्थे प्रयोगयोः । वैदिकवाक्यशेषानुविशेषस्तत्र दर्शितः । न हि
जनस्य पृषत्कर्म योगाद् दाव प्रतीति विज्ञाय वैदिकवाक्यशेषवद् नियुक्ततरस्य नवतः
पाणिनेः स्मृते निर्णीयते प्रसिद्धिः प्रनादि शब्दिमतीवायतीनां प्रसिद्धिर्गोजाव्यादि
शब्दवत् । न च संज्ञाविनादि सङ्केत प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृति प्रयोगानादि प्रसिद्धि मादिम
तां चत्तुभिस्तत्र गवादि शब्द प्रसिद्धेरनादि चेन गवादिपद प्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापत्तेस्तथा
× पाणिनीयस्मृत्यनुमतां च प्रसिद्धिं बलीयस्त्वेन कूत्रि

यच्चजातौ राजन्याष्ट्र पुरस्येत च चर्यितजातौ राजन्या होगौणाद्दत्ति क्षत्रियस्यैवा चिद्वारात्तराज सू
यत्तप्रकरणमपीद्या वेष्टह च ष‍ः असचयानुरोचीय दिशाष्टोन च पूर्वाविन्मेसत्य अयामिनुमहीति
अतएवाकूर्यादिन्नाष्ठ्णरित्यागोरूव्य चमहारवृत्येनेतिद्य यंवराजस्यादा चेवारांतर मेलयांन्ना
48 चवा मंयूं राजयेदिति नास्तीतिद्दे चाधिंतां एतस्मिंस्त्वा चिवरे अत्राधवामस्य त्रैवर्णिदिस्यसंत
वात प्राप्तेति पित्रार्पताभ्रालाणादि अवाणस्येतिद्वरि वेतिं द्विमिवाहिन वुर्यात्तिववनांमि
- तिन्यायः अवयुणायक्तेति प्रैषे हते प्रयुज्यमानांरूवयाज्या अनुब्रूहीति प्रैषानंतरं प्र
युज्यमानानुवाक्या लिंगं हि द्विविचं सामर्थ्यं हृपः अन्योर्प्य देन्नंनिं वे ति मामर्थ्यं वदिवि
वंरा खूगतमर्थगतं च अवयुत्य एव । देनांविन्नअपपद्यवहत्पेतियावत्तकच्छतेदनुवाद
इति अवयुत्यानुवादः । यथाद्वादशावपालोऽन्नवति अष्टाकपालोऽत्र नतियस्ता वत्त द्वादशा ४८
कपालोऽत्रवति स अष्टाकपालो न नत्वेवापिव नेमतामारसादी नामिति । येषां न्यूष्टां नां आ
येषु प्राप्ति होर्थः पिव नेमादीनां तेषां वृत्रिगमादिन्योर्थः कल्पनीयः उत्तमो छमिद्द एवया
×२ घदतिमदि नाप्तकचा नगमादि प्राप्ति ह एव याह्या न्हें ह प्रति

द्धेरार्थानां अर्थप्रतिपत्तौ विप्लवप्रसंगादिति प्राप्ते समुदायप्रसिद्धेरवयवप्रसिद्धितो बलव
त्त्वात् पिकादीनि पदानि यद्यपि वेदेष्वन्येन तद्रूपाणामेव तेषां म्लेच्छैरर्थविशेषेषु प्रयुज्य
मानत्वात्तदर्थसंबंधे च यपदार्थानां वाच्यानां वा तावि ... तिशाकानुष्ठानात् म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थो ग्रा
ह्यः। पिकः कोकिलः। नेमोऽर्द्धं। तामरसं पद्ममिति प्रमाणं लक्षणं स्थितं। एवं यद्यपि म्लेच्छप्रसि
द्धिः पिकादिनाम्नामार्यविचारणाकारणां एवं च यज्ञा म्लेच्छानामेव च क्षत्रियजातौ राजशब्दप्र
सिद्धी राजशब्द आर्यविचारणाकारणमित्यपि प्राप्ते। राज्यं च क्षत्रमात्रे राजशब्दः प्रायेण म्लेच्छेष्वप्र
युज्यत इत्यविवादः। राज्यमकुर्वति तु क्षत्रियजातिमात्रे आर्या राजशब्दं न प्रयुञ्जते म्लेच्छास्तु
प्रयुञ्जते विप्रतिपत्तेरित्यन्तेनयानु क्षत्रियमात्रे राजशब्दप्रयोगो म्लेच्छानां आर्याः सर्वेऽपि प्रति
नि· तत्र शास्त्रसंस्कृतार्थप्रसिद्धेर्बलवत्त्वाद्धीन म्लेच्छप्रसिद्धिबाधकत्वात् जातिमात्रे राजशब्दार्थः।
किं तु राज्यकर्तैव तत्पदनिमित्तार्थ इत्यस्मादुक्तमिति। यववराहवदिति। यवप्रियङ्ग्वरूपेष्वेवातिवाराहो
*लपनादित्यत्र यववराहशब्दयोर्म्लेच्छैः प्रियंगुवायसयोः प्रयोगात्

चार्यैश्च दीर्घशूककूरयोः प्रयोगाद् उत्तयोश्च प्रयोगयोरनादित्वेन तुल्यबलत्वात् । विकल्पेनो
ति चेन्न । प्राप्तं तदुच्यते प्रमाणान्तरतो नास्ति । विप्रतिपत्तिः स्यादिति । तत्र प्रतिपत्तिः । तुल्ये
म पः । स्मृतिस्तु शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् यव प्रयद्युत्यस्य हि वाक्यशेषे यवशब्दार्थः । प्रत्यो
म्लायन्त्योषधयो मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति श्रूयते । यवाश्चान्योषधीम्लाने मोदन्ते न प्रियंगवः । ऊर्ध्वं
49 हि पाके ऽन्योषधीनां जायते पत्रशातनं । मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ।
प्रियंगवः शरत्पक्वाः स्तावत् गच्छन्तीति कृत्यं । यदा वर्षासु मोदन्ते तेषां पक्वता । प्रियंगवः ।
तदानीं न्योषधीचिम्लानिः सर्वा स्वापि वर्षासु मोदना इति । वाराहीं गृपानहावित्यस्य ववाक्यशेषे
वराहं गावोऽनुधावन्तीति श्रूयते । सूकरं च गावोऽनुधावन्ति न काकं । तस्मात् यव वराह शब्दयो
दीर्घशूककूरौ वर्षाविति । आचार्यैर्विहिते चैतेन सन्देह इति । निर्णयः । सा कैवं चनया
स्मृत्यानुमीयस्त्वाद् वाच्य तदिति । ग्रहणासादने त्यादि उक्त्यर्थमाह तत्र ग्रहणं सोमे ५९
स्य पात्रे ऽवपादान आसादनं स्थापनं । हवनानन्तरं हुतशेषोपादानमाहरणं । पश्चात्
... ग्रहणपार्श्वे मनोन्यम नुज्ञा करणे उपकारे नैव

स्यचस्तादित्यादिमहा।पित्र्यदोदिष्टगतानग्निहोत्रेवष्ट्रयते तत्रोपरि।हि देवेभ्यो मरयती
त्येषोनुवादोविकल्पमानापद्ते।चानुवा।द्या।श्राय्यारा।स्रोपरिस।पि।न॰ प्रा।प्ते हि।विधा।लभ्य
हितद्रूव्यवानात्प्रकाद।नयेनवूनवृतप्राप्नोति।तत्रस्कगदंडे स।पिच्चपुपसंग्रहानुद्रव
ती।तिवाक्यांतरप्राप्ताम।पि।ल्लयत्यते।तस्मादनुवाद इति प्राप्ते न स।पि।द्धा।वि॰ प्रछा।मदनं
पे नवैन।पिनप्राप्नोति।तत्रस्क।गंदंडे मसि।चमुपसंग्रहानुद्रवती।तिवाक्यांतरप्राप्ताम।पि।त्यय
त्यतेतस्मादनुवाद इति प्राप्ते न स।पि।द्धा।वि॰ प्रछादन न द्वे पेत्य प्रा।प्ता।स्कगंदंडे।नि हि।विध॰ प्रा
ग्देद्यो [illegible] रात।प्राप्तंन हि।विध उपपत्तिस्मादप्राप्तेर्लद्वाहिन्नाहंपंचमलकारस्वीकारे।तानिविधि
ति भूोघलकोण।सिद्धांतितं।यथाग्नेय्येति।ज्योतिषोमे प्रथममाग्नेयादयो मंत्रा।मग्न मा
याहि वीतयेगृणानो हव्यादये।विनियोफलस्मात्।ता।स्तोत्रादि सा।चन लैंन विनियुज्यात्रयु
पुनरा।ग्नेय्या।ग्नेयी चमुप।तिष्ठत इतिसा।मान्येनाग्नेयीमात्रमा।ग्नी।मुपस्थातेविनियुज्यते
तत्रसंदेहः।किंमप्रकृतेवाग्नेयी विनियुज्यते उता।विशेषेणाद्याकाविद।ग्नालिंगवतीप्र

कृताऽप्रकृतावुत प्रकृतैवेति। तत्राग्नेय्येति श्रुतेरविशेषात् सर्वाग्नेयी विनियुज्यते। अथ
वा विनियुक्तविनियोगानुपपत्तेर प्रकृतैवेति पूर्वपक्षमाशंक्य शेषत्वेन कृतार्थत्वसिद्धान्तमा
ह। प्रकृतैवेति। अप्रकृताग्नेय्याग्रहणे हि तस्या अपि तत्प्रोक्षेण सामान्यसंबंधः आग्नेय्या
विशेषसंबंधश्चाभ्युपगन्तव्यः प्रकृतग्रहणे तु तस्या आग्नेय्याः केवलसामान्यसंबंधः सिद्धः
50 विशेषसंबंधश्चापात्रा विकल्पेनाऽऽब्धं स्यात्। यद्यपि स्तोत्राद्युपाग्नेयी प्रकृता लब्धापि तस्याः
पारार्थ्यमिव तेन विनियोगेन गृहीतेनापि हितत्वात्। आग्नेयीस्वरूपमात्रं च परोहितत्वात्
गृह्यते यदि पुनराग्नेय्यन्तरैव वाक्येनोद्दिश्य विनियोज्यते तदासौ पारार्थ्यं चेन्नैव प्रतीतानपे
क्षोद्दिश्यमानोऽन्यत्र वा विनियुज्यमाना विनियुक्तविनियोगविरोधश्च प्राप्नोति। न चैवं
विधीयमानत्वादस्याः। यत्नत्वं सामान्यश्रुतिविरोधश्चेदत तत्र आग्नेयी शब्दस्य योगिवृत्ता ५०
द्ववचनाद्वा राज्यादिस्थानीयात्संनिहितत्वाच्चिपरत्वमेव। अग्निदेवताकत्वलक्षणाद्योगादी
गोवत्कृतानेव घटते न सामान्यमात्रे तद्धितान्तर्वर्त्यस्य शब्दस्य संनिहितवचनत्वात्तयो

यत्तिसुंदरोपिदुग्गादो च्यनुदोषादरू चि: एवंब्रसत्हृत्योपिपापादरू।विर्जवो तृ।तत्रवक्ष्यतुमा
प्यार्थं=प्रवचार्षि चिवत्तब्रसहृत्नेरोयवकयहृातिविचोरिति।=म वकी ल्लिर्वं प्रभुष्वत्तघदिति।
उपनयनहोमा च्याहवनीयेवायां:यदाहवनीयेजुक्रतितेनसोस्या त्रीष्ट:।प्रीतोचवतोति च्या
हवनीयस्यसर्वहोमार्थत्वाद्दितिप्राप्यच्यषष्ठेसिद्धांतितं।च्याचनांहिजातपुत्र:माहचीतेतिब्र
वनात्तृक्रतदारस्यविहितं।उपनयनवूजेवदारजावादाच्यनमप्राप्नवूजं।तदजावाद्राहवनी
यात्रावः।तस्माद्दृत्रोववेगराविति।अोतिषोमादिप्रवृरायोष्णृता।नेयादृ्षामयेतवर्षेनूपर्तने:
नीवै:सूदामिनुयात्।सद:सजामडपतत्नीवैर्निर्मिष्मीतेदूतार्थ:।इत्यादौत्यंगपत्नानि कृ।चै
गामीतिन्यानुवैदिकचेनाहुर्यवसमाप्त्यानादर्चिजिसांनोहितेयादृ्षामयेतेतिवाक्येनतस्ये
वपूजसंबंधवोचनादितिप्राप्तेराद्धांत:।यथा च्यहं नाम्नातीत्याद्दितप:सत्यच्यादुर्यवसमा
प्यानेयदास्मानंतपस:प्रच्यनपूर्लाहि छार्पचात्प्रच्यनपूजस्य वयातृमानचातेतथावपंगिपू
जमापियज्ञमानगामीति।कुतोपसंयोगात्।यज्ञतेत्यात्मनेपदेनसांगफलमनपूजस्ययज्ञमा

51

न चैतत्संबंधबोधनादिति ॥ प्रयत्नयेत्कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति निरूढेषु
दर्शपूर्णमासप्रकृतिविकृतिराम्नाता तत्रोपहोमाः श्रूयन्ते सोऽत्र उत्तल्पमयेस्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वा
हेत्यादयः सांतव प्रकृतेरतिदेशात् प्राप्तानारिष्टहोमाः । तत्र किमुपहोमाः पूर्वमनुष्ठेया उत तदा
रिष्टादिति संशये प्रथमं नैमित्तिकत्वेष्वनंतरं प्रत्यक्षोपदिष्टा उपहोमाः प्रथमं बलवत्त्वेन पूर्वमनु
ष्ठेयाः । आरातिदेशेऽवाप्तप्रत्यक्षत्वात् न च बलवत्त्वेन पश्चात्तु कर्तव्यतादित प्राप्तपक्षपंचमेऽपि राद्धांति
त ॥ अंते त्वनुवादरायणस्तेषांनुप्रसज्जनेनाप्रकृत्वादिति ॥ अंते वैकृतानां प्रयोगः प्रकृतौ हि पूर्वोप
कारपंगमुपकाराणां च होमानि विकृतिः प्रथमं गच्छति तत प्राकृतनारिष्टहोमानां प्रसज्जनेनाप्रकृ
गृहीतत्वात्प्राथम्यस्मितरेषां सान्निध्येन कृतादर्थांपरिकल्प्यपश्चात्प्रसज्जनसंबंधजादामि
ते प्रयोगादिति ॥ विरोधे च नैतिति ॥ अदृष्टार्थः स्पृष्टाज्जायेदिति प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योरस्वपराचीनमु
तिव बलवत्त्वाद्दुदितानुदितादिवदितिवत्पादिदैवसत्त्ववान्मानं मितिप्रामाण्याद्धांतः ॥ आराति
विरुद्धस्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्तेऽपि यावत् ॥ मतोऽसतिविरोधे मूलम ५१

त्यनुमानं स्वपरशब्दीनश्रुतो स्तुत्यवत् प्रामितत्वात् सम्भवत्यतो प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धेष्वनुमानस्य
नुमानस्य पूर्वपक्षहेतोः प्रमाणस्यापूर्वपक्षहेतादितो मूलान्तरावादप्रमाणं प्रति। स्मार्त प्रत्यक्षकल्प
आपिसूत्रं तिः सापेक्षाः अपौरुषेयचोदनापेक्षा वेदवत् इति सिद्धं। स्मृत्यादीनां अपि इति वदति
स्मृत्यादीनां कर्तव्याः तदा दृष्टत्वान्नित्यत्वमित्यादि स्मृतयो न प्रमाणं च प्रत्यक्षवेदे प्रमाणान्त
रं स्मृत्यादि श्रेयः सा च न वेदानुपलम्भात् स्मृतेश्च स्वतन्त्रत्वात् प्रामाण्यं सं(?)भवा। इति प्राप्ते
राद्धान्तः। वेदार्थानुष्ठानेन पेवस्मृति पुरुषनिबन्धना सुकर्तव्यात् मूलान्तरं मूलवेदमनुमाप
यन्त्यः स्मृतयः प्रमाणमिति। अवघातेन षन्तान् तुषान् पुरोडाशकपालेनोपवपतीति।
अत्रावघातसमये कपालेषु पुरोडाशश्रपणाभावात् न। अप्रणीतेषु कपालानां
पुरोडाशसंबन्धवीर्त्तेनामिति। अनपेक्ष्य तदंगेषु सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप
इति श्रुतिः। तत्र न तावद्वाजपेयस्य यूपः सप्तदशारत्निरिति विधीयते। विशेषो
द्देशेन वाक्यभेदप्रसंगात्। तत्रान्यतरोद्देशो किं वाजपेयोद्देशेन सप्तदशारत्नि

यो विनीयते उत्तयूपोद्देशेनेति संज्ञायेऽपनंतरा नोद्दिष्टत्वात्प्रधानत्वात्प्रकरणात्तिवा
ख्वा वाजपेययूपोद्देशः। तस्यैव साप्तदश्या सप्तदशार। नैवासंजवेत्तदीयषोडशपारव्यो द्विपात्र
त्वेकादशात्र्यथो यूपपराह्ने ह इति प्राप्तेऽभिधीयते। यूपोद्देशः एव हि यूपशब्दो मुख्यः स्यात्। नव
52 पेडपेयस्येति गौणता। व्यवहितसंबन्धे पि षष्ठ्या मुख्यत्वान्नैतस्य न प्रेतिवत्। तस्मा
द्वाजपेययूपाभावात्तदंगपशुयागगतयूपे सप्तदशारत्निता विनीयते इति पशुयाग
संबन्धिनो यूपस्य साप्तदश्यं वाजपेयसंबन्धेन संभवति। वाजपेयपशुयागयोरंगांगिभा
वेन विरुद्धत्रयाणां चमसेन नेदात्। तत्र वाजपेयस्येति षष्ठ्या परंपरासंबन्धमाश्रयेदत्र
तु वाच्यो हीति। ग्रहस्य ग्रहोजिवदिति। नोक्तस्य विशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहोक्ति चानियतमुपाश्र
यस्य च नियतपात्रग्रहोक्ति चेत्तत्र यदीतयोः कृताश्विनि त्रिपितादे कस्मिन्पात्रे लोहितं प्राप्नु ५२
यात्तदानीं प्रमुखस्यापि। शिष्यस्य च प्राधान्ये यो पात्रमयोपि ग्रहस्य ग्रहोऽत्रैवेनैव नियम्य
म्यतेइति। अन्यैवेति शेषः। अत्रवृत्तौ स्थितं। दोषाद्वैधि। तौ हविर्भ्यस्य का स्मा। हविर्वेदिकेन

षः स्यात् । वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति । यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतश्च
तुःकपालान्वारुणान्निर्वपेदित्यत्र दातुरिष्टिरित्युत्तराधिकरणे स्थास्यतीति । ततो दाननि
मित्तेष्टिः किं लौकिकेऽश्वदाने वैदिके वेति संदेहे न तु लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे वैदिके वेति य
ज्ञप्राप्तप्रतिग्रहस्याविहितत्वेन वैदिकस्यासंभवात् तत्र दोषनिर्घातार्थत्वादिष्टेः दोषस्य च
न केसरिणो ददातीति प्रतिषिद्धलौकिकाश्वदान एव संभवात् पौण्डरीकेऽश्वसहस्रं ददाती
त्यादिविशेषविध्यविहिते तु वैदिकेऽश्वदाने सामान्यनिषेधेन न वक्रान्तेन दोषप्राप्तेर्लौ
किकेऽश्वदाने दृष्टिरिति प्राप्तेऽभिधीयते । अपूर्ववादेऽनुवादात्तस्माद्गृह्णते प्रतीयते न तु तावद्धः
याम्भूतिर्जलोदररूपवरुणग्रहदोषो लौकिकेऽश्वदाने सति न भवतीति प्रत्यक्षादिभिः प्रती
यते न वा नैनेवं वचनेन दाने तद्दोषः तन्निर्घातार्थेष्टिरिति वदतो वाक्यस्य दाने न वरुणो
गृह्णातीति व्युत्पत्त्या वरुणग्राह्यत्वनिषेधमपि ति क्रमेण तद्दोषमनुवदतीति युक्तं । न पाल्यतिप्राप्ति
र्वैत्यागात् । तत्त्यागेन वैदिकेऽपि दानेऽश्वत्यागजन्यदुःखमाप्नोतीति न बाधितवरुणग्र

दः। तस्मात् प्रक्रमवाक्यात् प्राप्तानुवादकोऽर्थवादोयं। ततोयदृसंबंधे। निदानेद्द हिरिति
ततः कोऽस्याः क्वचेति चिंता। तत्र चवोदितं कर्मत्रे दातृ दातुरवोदितामिषिक्रमीयः। प्रति
गृह्णाति सा निर्वपेदिति तस्य प्रतिगृहीत्राजेदातृविशेषणादिति सिद्धांतस्तु साति
53 गादा। चेज्जोस्यात्। क्र। चेज्ज्ञापयामित्या। चेज्जोयजमानः। तस्मिन्सेष्टिः स्यात्। प्रज्ञा
पतिर्वरुणायाश्वमनयदित्युपक्रमे दातृकीर्त्तनात्। लिंगाद्युपक्रमाचीनचाद्वैकृष्टि
र्वाक्ये उपसंहारस्य प्रतिगृह्णातीति वप्रतिग्रहकर्तृत्वमुच्यते दाता प्रतिग्रहं करोति
संप्रदानप्रेरणादिना। अतः प्रतिगृह्णाती। तिदातर्यविरुद्धमिति। पानव्यापन्नेतद्
दा। सोपेंद्रं वरुणं निर्वपेद्ध्यामाकं सोमपं वा। मिन्दुरितिश्रूयते। तत्राश्वप्रतिग्रहेष्टावाचा वि ५३
कारणाभावेपन्हवदन्नौ कृकृ चतुःसाम्याद्यं पीतसोमस्य वमने यागः। इंद्रियेण वा एते पि
व्यन्त्य तेयः सोमं वमंतीति दोषात् वमननिमित्तोद्यियचोषस्यदर्शनान्न वरुणग्रहवदस्या

54

ष्टिरित्या चेद्वाशंक्य । वैदिककुसोमपात्रे शेषप्रतिपत्तेर्नतिचात्तेव मनोपि न दोष इति । सिद्धां
तस्तु । शेषे कनुसाम्यार्थं चादग्ननस्यत अन्योदृष्टयूपोवस्य कनुसाम्यकरं चान्न दोषं ता । वेदे
नु मा० । प्रवाङ्ग्ना । निमति गाद इति सम्यकु अरागार्थं मंत्रलिंगाद्ग्नमनेकम वैगुण्यापातू दोष इति
स्यर्था । धावु । पत्रे वेदना चात । स्रुवेणोवद्यतिस्वा । चीति नावद्यति हस्तेनावद्यतीति स्रु
यते । स्व । चितिरूनयतो कार । रूरः । स्रवं ० दानं वा इति । दृवालाम्पा अपादीनां संस्कृतानां च
मांसादीनां तत्रा । विशेषस्रुवलाद नियमे प्राप्ते राह्यतः । स्प रा कार्यं विच्यसंत वातू वि
॥ विरेव यथ लाभ पर्यं । तिवेयं स्रवस्य पयतिति । रात्तु श्व सरु वेदुव स्यावदाने । स्रुवा पि ५४
मांसस्यावदाने इ साद्वपुरोडाशस्य तस्मादयां स्यामपर्यां चरूपनाय वस्थासापर्यस्रुवयो
स्ताशरूपस्य बोच वदरता चादिति ॥

१२०६